

ЗВІТ

ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПРОВЕДЕННЯ ОЦІНКИ ПРОГРАМ
ТА ПРАКТИК РОБОТИ З ВАГІТНИМИ ЖІНКАМИ І МАТЕРЯМИ З ДІТЬМИ
В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ
ЩОДО ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО МАТЕРИНСТВА

ЗВІТ

ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПРОВЕДЕННЯ ОЦІНКИ ПРОГРАМ
ТА ПРАКТИК РОБОТИ З ВАГІТНИМИ ЖІНКАМИ І МАТЕРЯМИ З ДІТЬМИ
В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ
ЩОДО ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО МАТЕРИНСТВА

Звіт за результатами проведення оцінки програм та практик роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань щодо формування відповідального материнства. – Київ, ФОП-Буря, 2020. – 35 с.

Авторський колектив:

БОЙКО ОЛЬГА, докторка філософії у галузі соціальної педагогіки, PhD.

ЖУРАВЕЛЬ ТЕТЯНА, к. пед. наук, виконавча директорка ГО «Всеукраїнський громадський центр «Волонтер».

КАЛІВОШКО ВАЛЕРІЙ, начальник Управління ресоціалізації та соціальної реабілітації Департаменту з питань виконання кримінальних покарань.

ПИЛИПАС ЮЛІЯ, залучена експертка ГО «Всеукраїнський громадський центр «Волонтер».

РОМАНЮК ГАННА, психологиня за напрямом КПВ, тренерка з сімейних форм виховання, медіаторка.

Проведення дослідження стало можливим у межах проєкту «Підтримка реформи системи правосуддя для дітей», що реалізується Всеукраїнським громадським центром «Волонтер» за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ).

Зміст матеріалів є виключно відповідальністю ВГЦ «Волонтер» та не обов'язково відображає точку зору ЮНІСЕФ.

ЗМІСТ

I. ВСТУП. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ ОЦІНКИ, МЕТОДИ ПРОВЕДЕННЯ	4
II. ПРОГРАМИ ТА ПРАКТИКИ РОБОТИ З ВАГІТНИМИ ЖІНКАМИ І МАТЕРЯМИ З ДІТЬМИ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО МАТЕРИНСТВА	6
2.1. Нормативно-правові документи щодо роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань	6
2.2. Програми роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань щодо формування відповідального материнства	7
2.2.1. Концепція удосконалення системи підготовки до звільнення та ресоціалізації жінок та матерів з дітьми	7
2.2.2. Програма «Сходинки: життєві цінності»	9
2.3. Програми щодо формування відповідального батьківства: наявні практики і досвід	10
2.3.1. Тренінговий курс з набуття батьківських навичок «Батьківство в радість»	10
2.4. Практики роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань щодо формування відповідального материнства: міжнародний досвід	12
2.4.1. Міжнародні принципи та норми перебування дітей із матерями, які відбувають покарання	12
2.4.2. Досвід роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань в окремих країнах	14
2.4.2.1. Італія у контексті країн Європейського Союзу	14
2.4.2.2. Австралія	16
2.4.2.3. Канада	18
2.4.2.4. Сполучені Штати Америки	21
2.5. Практичний досвід роботи в установах виконання покарань, будинках дитини щодо формування відповідального материнства та потреби таких жінок у подібній діяльності: результати опитувань	22
2.5.1. Практичний досвід роботи з вагітними жінками та жінками, які мають дітей	22
2.5.2. Потреби жінок щодо формування відповідального материнства	25
2.5.3. Потреби в розробленні методичних, інформаційно-просвітницьких матеріалів щодо формування відповідального материнства	28
III. ВИСНОВКИ	29
IV. РЕКОМЕНДАЦІЇ, ЗОКРЕМА, З УРАХУВАННЯМ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ	31
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	33

I. ВСТУП. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ ОЦІНКИ, МЕТОДИ ПРОВЕДЕННЯ

Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» (ВГЦ «Волонтер») за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні з травня 2020 року реалізує проєкт «Підтримка реформи системи правосуддя для дітей». Основною метою проєкту є розбудова в Україні сталої та ефективної системи правосуддя для дітей. Одним із завдань проєкту визначено розроблення програми формування відповідального материнства, з урахуванням засад раннього розвитку дитини та попередження насильства, для вагітних жінок та матерів з дітьми в установах виконання покарань.

На першому етапі цієї роботи проведено оцінку існуючих програм та практик роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань щодо формування відповідального материнства, з урахуванням засад раннього розвитку дитини та попередження насильства щодо дітей.

Засуджені жінки з вагітністю понад чотири місяці, або які мають при собі дітей віком до трьох років у випадках, коли до них не застосовується звільнення від відбування покарання відповідно до статті 83 Кримінального кодексу України, направляються для відбування покарання у виправну колонію, при якій є будинок дитини.

Будинки дитини створені при Державних установах «Чернігівська виправна колонія (№ 44)» та «Кам'янська виправна колонія (№ 34)» і функціонують відповідно до Типового положення про будинок дитини при виправній колонії, затвердженого наказом Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я України від 21.03.2013 № 500/5/219 (далі – Типове положення про будинок дитини). Тому саме ці установи було визначено як базові для проведення оцінки.

Станом на 10 липня 2020 року у Чернігівській виправній колонії (№ 44) перебувало 4 жінки з дітьми, у Кам'янській виправній колонії (№ 34) – 12 жінок з дітьми та 1 вагітна жінка.

Мета оцінки:

- 1) вивчення, аналіз та систематизація існуючих програм та практик роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань щодо формування відповідального материнства з урахуванням засад раннього розвитку дитини та попередження насильства щодо дітей як в Україні, так і за кордоном;
- 2) підготовка рекомендацій щодо розроблення та напрямів впровадження програми формування відповідального материнства, з урахуванням засад раннього розвитку дитини та попередження насильства для вказаних категорій жінок.

Задання оцінки:

1. Інвентаризація та аналіз програм, навчальних модулів, методичних рекомендацій, інструкцій, порядків (далі – методичних матеріалів) щодо проведення роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань, спрямованої на формування відповідального материнства, забезпечення позитивної взаємодії з дітьми, формування знань та навичок щодо особливостей розвитку дитини раннього віку, забезпечення її догляду та виховання, застосування ненасильницьких методів у вихованні дітей.
2. Аналіз існуючих практик роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань щодо формування відповідального материнства.
3. Аналіз практик роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми та визначення потреб таких жінок у двох вищезазначених установах виконання покарань України, при яких функціонують будинки дитини, для чого здійснено:
 - 3.1. Глибинні інтерв'ю з представниками 1) відділів соціально-виховної та психологічної роботи Державних установ «Чернігівська виправна колонія (№ 44)» та «Кам'янська виправна колонія (№ 34)»;
 - 2) будинків дитини, створених при зазначених колоніях; 3) Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України.

Під час інтерв'ю увага приділялась вивченню таких питань:

- формування відповідального материнства, забезпечення позитивної взаємодії з дітьми, формування знань щодо особливостей розвитку дитини раннього віку, забезпечення її догляду та виховання, застосування ненасильницьких методів у вихованні дітей;

- врахування потреб вагітних жінок і матерів з дітьми в установах виконання покарань, пов'язаних з народженням і вихованням дитини, під час планування та проведення індивідуальної роботи з жінкою;
- наявності та досвіду використання методичних матеріалів під час роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми;
- досвіду організації навчання/участі у навчаннях щодо проведення роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми з питань формування відповідального материнства;
- питань та труднощів, з якими стикаються працівники установ виконання покарань, будинків дитини, створених при зазначених установах, в роботі із зазначеною групою жінок, та їхніх потреб у вдосконаленні цієї роботи.

3.2. Глибинні інтерв'ю з матерями з дітьми, які перебувають в установах виконання покарань, під час яких вивчались:

- існуючі практики роботи з ними, спрямованої на формування відповідального материнства, забезпечення позитивної взаємодії з дітьми, формування знань щодо особливостей розвитку дитини раннього віку, забезпечення її догляду та виховання, застосування ненасильницьких методів у вихованні дітей;
- їхні актуальні потреби щодо отримання консультацій, підтримки, розвитку навичок відповідального материнства, розуміння потреб дітей та особливостей розвитку, забезпечення їх догляду та виховання, зокрема, із використанням позитивних методів виховання, тощо;
- рівень задоволеності щодо проведення роботи з ними, створення умов для позитивної взаємодії з дітьми, планування подальшого життя з дитиною після звільнення.

Проведення оцінки базувалося на якісних методах збору інформації, що надає можливість для глибинного аналізу власного досвіду кожного респондента/респондентки та розуміння потреб жінок, пов'язаних з доглядом та виховання дитини в умовах установи виконання покарань.

Підхід до залучення респондентів базувався на параметрах можливості та бажанні взяти участь в інтерв'ю самих респондентів/респонденток. Тому висновки несуть певні обмеження, пов'язані з перенесенням отриманих результатів на генеральну сукупність, хоча і можуть бути застосовані відносно інших подібних ситуацій.

Термін проведення оцінки: з 15 липня по 15 серпня 2020 року.

II. ПРОГРАМИ ТА ПРАКТИКИ РОБОТИ З ВАГІТНИМИ ЖІНКАМИ І МАТЕРЯМИ З ДІТЬМИ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО МАТЕРИНСТВА

2.1. Нормативно-правові документи щодо роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань

Відповідно до статті 141 Кримінально-виконавчого кодексу України засуджені жінки мають право влаштуватися в будинки дитини своїх дітей віком до трьох років та можуть проживати там зі своїми дітьми. Якщо засуджена жінка не виявила бажання проживати в будинку дитини спільно із своєю дитиною, їй має бути надана можливість вільно спілкуватися з дитиною без обмежень. У будинках дитини діти перебувають під опікою адміністрації дитячого закладу на повному державному забезпеченні, їм створюються умови, необхідні для нормальної життєдіяльності та розвитку.

Якщо у матері дитини, яка досягла трирічного віку, не відбула частина строку покарання не перевищує одного року і вона сумлінно виконує свої материнські обов'язки, перебування дитини в будинку дитини може бути продовжено адміністрацією виправної колонії до звільнення матері.

Діти, які перебувають у будинку дитини, за згодою батьків можуть передаватися їхнім родичам та за згодою батьків та рішенням органу опіки і піклування – іншим особам або після досягнення трирічного віку направляються до відповідних дитячих закладів.

Спірні питання між матір'ю та батьком щодо місця проживання дитини вирішуються органом опіки та піклування або судом.

Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (далі – Правила), затвердженими наказом Міністерства юстиції України 28.08.2018 № 2823/5, визначено, що порядок приймання до будинку дитини при виправній колонії, перебування та вибуття з нього дітей і засуджених жінок, які мають при собі дітей віком до трьох років, визначається Типовим положенням про будинок дитини.

Також в Правилах визначено, що після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами адміністрація виправної колонії влаштовує засуджених жінок, які проживають за межами виправної колонії, на роботу на підприємстві виправної колонії або на контрагентських об'єктах, та сприяє засудженим жінкам у влаштуванні їхніх дітей у ясла. За потреби, на період робочого дня матерів їхні діти можуть перебувати в будинках дитини при виправних колоніях.

Серед обов'язків жінок, які проживають спільно зі своєю дитиною у будинку дитини, щодо виховання та догляду дитини, відповідно до Типового положення про будинок дитини при виправній колонії, визначено:

- відповідати за життя і здоров'я дитини, здійснювати її огляд, годування і виховання;
- під наглядом лікаря-педіатра, вихователя проводити роботу з дітьми, яка сприяє їхньому розвитку;
- сумлінно виконувати рекомендації лікаря і медичного персоналу у разі захворювання дитини;
- брати участь у програмах диференційованого виховного впливу, медико-соціальної допомоги, розвитку батьківських навичок.

До завдань будинку дитини, пов'язаних з розвитком у матері навичок по догляду та вихованню дитини, створення умов для розвитку дитини, задоволення її потреб, належать:

- забезпечення стабільності і безперервності стосунків матері і дитини, сприяння розвитку дитини, створення умов, що забезпечують ігрову діяльність дітей, їхнє навчання, спілкування між собою у будинку дитини та за його межами;
- створення умов для вільного спілкування з дітьми засуджених жінок, які не виявили бажання проживати спільно з дитиною в будинку дитини;
- виховання у засуджених жінок відповідальності за свою дитину;
- сприяння набуттю матерями, які тимчасово проживають у будинку дитини, навичок самостійного життя з дитиною;

- організація надання послуг соціального, психологічного, педагогічного, правового, економічного, медичного, побутового, інформаційного та іншого спрямування;
- забезпечення максимального збереження грудного вигодовування дітей віком до одного року, своєчасного переведення їх на змішане і штучне вигодовування;
- здійснення контролю за станом здоров'я дітей медичним персоналом будинку дитини із залученням лікарів-спеціалістів педіатричного профілю;
- проведення педагогічно-виховних заходів із матерями щодо вигодовування і виховання дітей, залежно від їхнього віку;
- реалізація програм диференційованого виховного впливу, медико-соціальної допомоги, розвитку батьківських навичок.

Програми диференційованого виховного впливу на засуджених, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 16.05.2016 № 1418/5, не містять окремих положень щодо проведення роботи з вагітними жінками та жінками, які мають дітей, та перебувають з ними в установах виконання покарань. Також, наказом Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5 «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими» не передбачено висвітлення питань особливостей роботи саме з цією категорією жінок.

2.2. Програми роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань щодо формування відповідального материнства

Щодо програм (методичних матеріалів) розвитку батьківських/материнських навичок саме для жінок в установах виконання покарань, слід виділити наступні:

2.2.1. Концепція удосконалення системи підготовки до звільнення та ресоціалізації жінок та матерів з дітьми, які відбувають покарання в установах Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – Концепція), розроблена в межах українсько-швейцарського проекту «Жінки та матері з дітьми в ув'язненні», що реалізується на базі Чернігівської виправної колонії (№ 44) громадською організацією «Інформаційно-консультативний жіночий центр» за підтримки Швейцарської Агенції розвитку та співробітництва в Україні у співпраці з Державним департаментом України з питань виконання покарань у 2008 році.

Розроблення Концепції було обумовлено тим, що персонал установ виконання покарань не завжди був готовий працювати в напрямі підготовки засуджених жінок-матерів до вирішення їхніх майбутніх проблем (отримання житла, влаштування на роботу, отримання грошової допомоги, оформлення документів, догляд за дитиною, отримання медичної допомоги тощо). Зазначене потребувало зміни філософії ставлення до розуміння сутності проблем та можливостей як самої звільненої, так і державних та недержавних інституцій.

Метою Концепції є обґрунтування принципів та напрямів системи підготовки до звільнення та ресоціалізації жінок та матерів з дітьми, з тим, щоб здійснити підготовку їх до життя після звільнення та повернення до суспільства в статусі його повноправних членів.

Серед ключових засад вдосконалення системи підготовки до звільнення, визначених Концепцією, є розвиток та підтримка усвідомлення засудженими жінками, які мають дітей, материнського обов'язку і рольової ідентифікації, пов'язаної з материнством. До роботи із засудженими жінками та їхніми дітьми було рекомендовано залучати психологів, медичних працівників, педагогів, вихователів, юристів, ґендерних експертів, які можуть надати рекомендації щодо підготовки засудженої до життя на волі та отримання інформації про розвиток дитини та її виховання.

До Концепції розроблено Навчальну програму курсів підготовки до звільнення засуджених жінок в установах державної кримінально-виконавчої служби України.

Ключовими елементами програми курсів є:

- надання засудженим жінкам знань та навичок стосовно реалізації власних прав та прав їхніх дітей, як під час відбування покарання в місцях позбавлення волі, так і після звільнення;
- підвищення самосвідомості та рольової ідентифікації засуджених жінок як матерів та повноцінних громадян суспільства, усвідомлення їхньої ролі продовжувачок роду людського та прав і можливостей широкої реалізації себе в різних царинах суспільного життя, виховання у засуджених навичок саморегуляції та вирішення складних психогенних ситуацій;
- надання інформації про розвиток дитини, про особливості формування дитячої психіки, про можливі відхилення та розвиток у засуджених жінок навичок догляду за дитиною;
- розвиток вміння вести домашнє господарство та навчання побутовій етиці;
- розвиток культури здоров'я та духовних цінностей;
- надбання основ професійної орієнтації, визначення професійних прерогатив, уподобань та їх практична реалізація у сучасному суспільстві з метою оптимальної інтеграції жінок та їхніх дітей як правослужняних громадян.

Навчально-тематичний план містить 6 модулів. Третій модуль «Малюк і мама» присвячений розгляду тематик щодо догляду та виховання дитини та має таку структуру:

Назва теми	Структурні елементи теми	Кількість годин
Тема 1. Піклування про дитину	Дитина та її основні потреби Розвиваюча гімнастика Масаж та купання малюка	3
Тема 2. Годування дитини	Переваги годування дитини груддю Основи збалансованого харчування для дітей Страви для малят	3
Тема 3. Розвиток малюка	Основні етапи розвитку плоду Народження дитини Перші досягнення малюка	3
Тема 4. Особливості розвитку дитини до 3 років	Розвиток дитини до 1 року Розвиток дитини від року до двох Особливості становлення дитячої психіки до трьох років	3
Тема 5. Проведення розвиваючих ігор з дитиною	Розвиваючі ігри Використання іграшок для розвитку дитини Розвиток навичок у дитини	3
Тема 6. Гармонійний розвиток дитини	Зовнішні та внутрішні чинники, що впливають на розвиток дитини Дитячі емоції Агресивність малюка та шляхи її подолання	3

Слід зазначити, що в інших модулях програми також передбачено розгляд тем, пов'язаних з доглядом та вихованням дитини, забезпеченням її прав, зокрема:

1. В модулі 2 «Психолого-педагогічна компетентність» є тема «Попередження насильства в родині», в якій передбачено розгляд питань захисту дитини від домашнього насильства;
2. В модулі 4 «Побутова етика та ведення домашнього господарства» приділяється увага вирішенню побутових питань, зокрема, з урахуванням потреб дитини;
3. В модулі 5 «Духовність і здоров'я» є теми щодо безпеки дитини та її здоров'я, попередження негативних звичок у дитини;

До кожної теми модулів сформовано вимоги до знань і умінь, якими має оволодіти жінка – учасниця програми. Надано рекомендації, що навчання варто здійснювати за допомогою групових занять та індивідуальних консультацій, та поєднувати з вирішенням специфічних щоденних проблем, пов'язаних з реінтеграцією в суспільство. Водночас, не має опису проведення занять. Відповідно, кожен фахівець, який буде проводити заняття, має підготувати матеріали для їх проведення, продумати зміст інформаційних повідомлень, практичних вправ та завдань для практичного застосування.

2.2.2. Програма «Сходинок: життєві цінності» розроблена Представництвом Міжнародної організації Healthright International (Право на здоров'я) в Україні на основі двох попередніх успішних просвітницько-профілактичних програм: «Сходинок до здоров'я просвітницько-профілактична програма тренінгових занять з учнями навчальних закладів системи загальної середньої освіти» та «Сходинок здоров'я для батьків» для фахівців соціальної сфери та інших професіоналів, які працюють з підлітками та молоддю, які знаходяться у групі ризику чи перебувають у конфлікті з законом.

Програма рекомендована для використання працівниками органів пробації, виховних та виправних колоній, СІЗО, а також центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, громадських та благодійних організацій тощо у роботі із дівчатами та молодими жінками, які перебувають у конфлікті з законом, а також з тими, хто є у групі ризику, зокрема, які перебувають на обліку в ювенальній превенції, опинились в складних життєвих обставинах через насильство, безпритульність, вживання психоактивних речовин тощо, навчаються в ПТНЗ або є особами з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Мета програми: запобігання вчиненню повторних кримінальних правопорушень за допомогою створення можливості для розвитку особистості учасниць, зокрема формування у них навичок ефективного спілкування, просоціальних цінностей та цінності власного здоров'я, розвитку усвідомлення необхідності побудови ефективних стосунків з оточуючими, орієнтації на створення здорової сім'ї та відповідального ставлення до батьківства.

Основною цільовою групою просвітницько-профілактичної програми «Сходинок» є дівчата та молоді жінки вікової категорії 14-25 років, які перебувають у конфлікті з законом, та для яких характерна несформованість життєвих навичок, необхідних для просоціальної правослухняної поведінки, а також наявність ризикованої поведінки щодо власного здоров'я.

Дана програма розроблена у 2017 році згідно з Вимогами до розроблення пробаційних програм (затверджені Протоколом Робочої групи із розроблення та реалізації пробаційних програм від 21.09.17), що в подальшому дозволило внести її окремі тематичні блоки до пробаційної програми, спрямованої на формування життєвих навичок.

Програма складається з 10 тематичних розділів – «сходинок» (занять), серед яких представлено «сходинок» щодо формування відповідального батьківства, а саме:

Сходина 10. Свідоме батьківство

Мета: підвищити рівень знань учасниць про стан вагітності та підготовку до нього, сформувати навички відповідального батьківства.

- Планування вагітності.
- Відповідальне батьківство.

На опрацювання цього заняття передбачено 90 хвилин.

Також в програмі є Сходина 9. Сімейні стосунки, протягом цього заняття передбачено розглянути критерії здорової та щасливої сім'ї, ефективну взаємодію з партнером.

Програма містить опис проведення занять, інформаційні та роздаткові матеріали для їх проведення, домашні завдання для учасниць.

2.3. Програми щодо формування відповідального батьківства: наявні практики і досвід

В межах оцінки також було приділено увагу програмам (навчальним модулям), які передбачені для більш широкої цільової аудиторії, зокрема для роботи з батьками, які належать до уразливих категорій населення, мають ризик відмови від дитини, перебувають у складних життєвих обставинах, та спрямовані на формування відповідального батьківства, забезпечення позитивної взаємодії з дітьми, застосування ненасильницьких методів у вихованні дітей. Зазначений досвід може стати корисним під час прийняття рішень щодо вдосконалення програм та практик роботи з жінками, які перебувають в установах виконання покарань.

Серед вивчених програм доцільно виокремити:

2.3.1. Тренінговий курс з набуття батьківських навичок «Батьківство в радість» спрямований на підтримку батьків, які виховують дітей віком від народження до 6 років. В основу курсу покладено однойменну програму (Make Parenting a Pleasure), яка була розроблена організацією «Від Нуля до Трьох», США. Курс розроблено на основі узагальнення практичного досвіду проведення тренінгів для батьків в Дніпропетровській, Київській та Черкаській областях в межах Програми USAID «Родина для дитини», яка виконується в Україні організацією Холт Інтернешнл. Курс опубліковано у 2008 році та рекомендовано Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді працівникам центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді для використання в роботі з сім'ями та дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Метою курсу є підвищити рівень компетентності батьків у догляді, вихованні та розвитку дітей, сприяти формуванню та розвитку усвідомленого батьківства. В курсі зосереджується увага на позитивних сторонах батьків, запобіганні жорстокому поводженню з дитиною, її бездоглядності.

Курс складається з 12 модулів, матеріали яких орієнтовані на відпрацювання практичних навичок. Серед них найголовнішими є навички спілкування, застосування нефізичних методів дотримання дисципліни, використання прийомів, технік управління своїм станом та поведінкою.

Модуль 1. Беремося до роботи

Модуль 2. Батьки: вчимося піклуватися про себе

Модуль 3. Розуміння стресу

Модуль 4. Управління стресом

Модуль 5. Управління гнівом

Модуль 6. Спілкування: вчимося без слів розуміти дитину

Модуль 7. Спілкування: вчимося слухати і чути дитину

Модуль 8. Спілкування: вчимося розмовляти з дитиною

Модуль 9. Розвиток дитини: основи

Модуль 10. Дисципліна: закладаємо основи

Модуль 11. Дисципліна: батьківська скарбничка

Модуль 12. Дисципліна: вчимося долати проблемну поведінку

Курс викладено у формі занять, до кожного є опис проведення, надані необхідні інформаційні та роздаткові матеріали, передбачено виконання домашніх завдань. Також є рекомендації тренера (ведучому) щодо підтримки інтересу батьків до участі у заняттях впродовж всього навчання.

2.3.2. Тренінгова програма «Батьківство без стресу», розроблена ВГЦ «Волонтер» за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні у 2019 році та спрямована, передусім, на батьків дітей різного віку, а також осіб, які їх замінюють та проживають поблизу «лінії розмежування» (0 – 15 км – зона, наближена до бойового конфлікту, у межах Луганської та Донецької областей).

Мета програми: покращити рівень та якість стосунків між батьками й дітьми за допомогою (1) розвитку та підтримання навичок позитивного батьківства; (2) формування навичок розпізнавання стресових

реакцій дітей та ознайомлення із способами якнайкращого реагування на них; (3) формування навичок надання першої психологічної допомоги; (4) розвитку стресостійкості батьків та осіб, які їх замінюють.

Програма складається з 3-х тематичних модулів, що містять низку практичних (тренінгових) занять тривалістю по 2 години:

Модуль I. Для батьків та осіб, які їх замінюють, що виховують дітей різного віку (базовий) – 8 базових занять (3 інформаційних і 5 практичних):

Заняття 1. Знайомство. Вступ до програми. Цінність батьківства

Заняття 2. Особливості розвитку та прояви вікових криз

Заняття 3. Управління стресом

Заняття 4. Як стабілізувати себе?

Заняття 5. Як допомогти дитині, яка перебуває в стресі?

Заняття 6. Мова прийняття

Заняття 7. Як розв'язувати конфлікти?

Заняття 8. Ресурси позитивного батьківства

Модуль II. Для батьків та осіб, які їх замінюють, що виховують дітей дошкільного та молодшого шкільного віку – 4 практичних заняття.

Заняття 2.1. Що приховується за «складною» поведінкою дитини?

Заняття 2.2. Виховання без насильства

Заняття 2.3. Особливості позитивного виховання: позитивне підкріплення та заохочення

Заняття 2.4. Особливості позитивного виховання: наслідки небажаної поведінки

Модуль III. Для батьків та осіб, які їх замінюють, що виховують підлітків – 3 практичних заняття.

Заняття 3.1. Сучасні ризики в житті підлітка: як почати розмову?

Заняття 3.2. Як говорити з підлітком про секс?

Заняття 3.3. Батькам про булінг: сутність, причини, відповідальність

Програма складається із 15-ти тренінгових занять, до кожного є опис проведення, надані необхідні інформаційні та роздаткові матеріали, передбачено виконання домашніх завдань. Надаються рекомендації тренеру (ведучому) щодо підтримки інтересу батьків до участі у заняттях упродовж всього навчання.

Також до програми розроблено робочий зошит для учасників, де зібрано усі необхідні матеріали, які батьки використовуватимуть під час проходження програми та зможуть залишити також і для подальшого використання за потреби.

2.4. Практики роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань щодо формування відповідального материнства: міжнародний досвід

2.4.1. Міжнародні принципи та норми перебування дітей із матерями, які відбувають покарання

Спільне перебування дитини раннього віку із матір'ю, яка відбуває покарання у місцях позбавлення волі, регульовано низкою міжнародних документів:

- *Декларація прав дитини* (1959). Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН.
- *Правила ООН щодо поводження з жінками-в'язнями та щодо заходів для жінок-правопорушників, не пов'язаних із позбавленням волі. («Бангкокські правила», 2010)*. Прийняті резолюцією 2010/16 Генеральної Асамблеї ООН // *United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-Custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules)*. Resolution 2010/16.
- *Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. (1979)*. Прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН // *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women*. (1979). UN General Assembly.
- *Мінімальні стандартні правила поводження із ув'язненими. (1955/2015)*. Прийняті конгресом ООН щодо Попередження злочинів та поводження із ув'язненими. Оновлені резолюцією A/RES/70/175 Генеральної Асамблеї ООН // *UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners («Nelson Mandela Rules»)*. UN Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (1955). Revised by UN General Assembly in Resolution A/RES/70/175 (2015).

Базовим у цьому контексті є принцип 4 Декларації прав дитини: «Дитина має користуватися благами соціального забезпечення. Їй має належати право на здорове зростання і розвиток; з цією метою спеціальні догляд і охорона мають бути забезпечені дитині та її матері, зокрема належний допологовий і післяпологовий догляд. Дитина повинна мати право на належні харчування, житло, відпочинок і медичне обслуговування».

Відповідно до *Правил ООН щодо поводження з жінками-в'язнями та щодо заходів для жінок-правопорушників, не пов'язаних із позбавленням волі («Бангкокські правила», 2010, правило 49)* фундаментом для прийняття рішення про перебування дитини із матір'ю у місцях позбавлення волі є принцип найкращих інтересів дитини. Відповідно, для жінок, які перебувають у в'язницях разом із дітьми, повинні бути забезпечені «максимальні можливості для проведення часу разом із дітьми», а середовище виховання дітей має бути максимально наближеним до середовища проживання дітей поза в'язницею (50-51 правило), оскільки діти, які перебувають з матерями, не можуть бути трактовані як ув'язнені. Правило 42 підкреслює необхідність реагувати на потреби вагітних жінок, годуючих матерів та жінок з дітьми, за допомогою забезпечення умов для догляду за дітьми та дозволу брати участь у виправних заходах та відповідних програмах для цих жінок.

Разом з тим, Комітет з прав дитини ООН у *Звіті та рекомендаціях загальної дискусії «Діти ув'язнених батьків»* (Committee on the rights of the child, 2011) підкреслює, що перед влаштуванням дитини у місце відбування покарання разом із матір'ю, потрібно впевнитись, що немає інших альтернатив для відбування покарання матері, або влаштування дитини до когось з родичів, враховуючи, щоб через перебування із матір'ю не були порушені права дитини. Цей самий документ пропонує, щоб держави-члени ООН забезпечили надання жінкам соціальних послуг відповідної якості, так само як і послуг охорони здоров'я та освітніх послуг для дітей (пункт 34). Пункт 14 декларує, що працівники установ відбування покарань для жінок із дітьми повинні бути спеціально навчені щодо прав людини, зокрема, щодо тем гендерної чутливості та прав дитини. Ці навчання мають бути офіційно затверджені та регулярні.

Міжнародні інструкції щодо організації перебування жінок у в'язницях (*Handbook for Prison Managers and Policymakers on Women and Imprisonment, 2008, р. 46*) підкреслюють, що всі ув'язнені жінки, окрім праці та корекційних програм, мають право брати участь спеціальних програмах, що мають охоплювати:

- психологічну підтримку, терапевтичні програми, групи взаємодопомоги, консультації щодо подолання залежностей, психічного здоров'я, досвіду насильства, в т.ч. домашнього;
- батьківські програми, зокрема, зустрічі із дітьми та програми підвищення батьківських компетенцій;
- програми для відбудови довіри та життєвих навичок.

У зазначеному вище виданні виділено чинники, які сприяють ефективності цих програм, зокрема: характеристики персоналу, який працює із жінками; комплексність підходів; відповідність інтересам жінки; можливість участі у групах взаємопідтримки на засадах «рівний-рівному»; індивідуалізація структурованої програми відповідно до комплексного ґендерно-специфічного досвіду жінки; безпечність середовища, що є ключовим чинником особливо відносно жінок, які пережили насильство.

Аналізуючи вплив спільного перебування матері-правопорушниці та її дитини в установі відбування покарань, варто зазначити, що стосовно цього питання немає однозначної відповіді. З одного боку, більшість країн світу дозволяють спільне перебування немовлят з їхніми матерями в установах відбування покарань, вважаючи таке перебування кращим в інтересах дитини. З іншого боку – триває дискусія щодо того, чи перебування у середовищі системи виконання покарань не ставить під ризик повноцінний розвиток дитини. Численні дослідники (Poso et al., 2010; Shlonsky et al., 2015; Walker et al., 2019) стверджують про те, що:

- не вистачає надійної бази аргументів, на основі якої можна приймати рішення щодо ризиків / переваг спільного перебування матері та дитини;
- суттєвим є брак інструкцій чи методичних матеріалів для забезпечення стосунків між дітьми та їхніми батьками;
- часто, разом з дотриманням права не бути відділеним від батьків, ігнорується ширше коло прав дитини.

«Розмитість» практик призводить до «інституційної невидимості» проблеми навіть у країнах із добре розвиненим законодавством щодо ув'язнених матерів та комфортними умовами перебування матері, що відбуває покарання, та її дитини (Poso et al., 2010).

Дослідження впливу спільного перебування з матір'ю в установі відбування покарань на розвиток дитини демонструють, що діти, які перебували із матір'ю під час її ув'язнення, мають вищий рівень стійкості («resilience», англ.) порівняно із дітьми дошкільного віку, які були розлучені з матерями через ув'язнення. Останні демонстрували суттєво більші рівні тривоги та депресії порівнюючи з дітьми, які перебували з матерями у місцях позбавлення волі (Goshin et al., 2014). Крім того, розлучення із матір'ю через її ув'язнення корелюється із ненадійною прив'язаністю дитини як відносно матері, так і альтернативного піклувальника. Натомість, перебування із матір'ю сприяє розвитку надійної прив'язаності дитини за умови участі матері у програмах підвищення батьківських компетенцій (Poehtmann J., 2005).

Деякі дослідження свідчать, що досвід догляду та виховання дитини є одним із чинників подальшої успішної соціальної інтеграції жінки (Carlson, 1998; Radosh, 2002), знову ж таки за умови участі жінки у спеціальних підтримуючих чи розвиткових програмах (Stephenson and Jamieson, 2006). Водночас, потрібно мати на увазі, що позитивної реінтеграції правопорушника можна досягти тоді, коли фактори, що схиляють особу до злочинної поведінки, вирішуються цілісно, і коли фізичні та соціальні потреби правопорушника підтримуються як у в'язниці, так і після звільнення (Griffiths et al., 2007).

Підтверджуючи значущість програм розвитку батьківських компетенцій для жінок в установах виконання покарань, варто зауважити, що проблемою актуальною у міжнародному контексті, є брак досліджень щодо ефективності цих програм. Більшість наявних оцінювань базуються на нестандартизованій вибірці, не мають контрольної групи та не є лонгitudінальними¹. Метааналіз ефективності програм розвитку батьківських компетенцій для батьків, які відбувають покарання, що відповідали вищезгаданним критеріям, показав невелику та помірну ефективність таких програм на стадії їх завершення. Тим не менше, такі програми підвищують рівень батьківських навичок, якість стосунків із дитиною, але не покращують благополуччя матерів, які відбувають покарання (Armstrong et al., 2018).

Щодо програм роботи із вагітними жінками, які відбувають покарання, одне з досліджень проаналізувало опубліковані інструкції різних країн світу щодо специфіки роботи із вагітними жінками в умовах відбування покарань (Somayeh A. – L. Robab, 2020). Можна виділити три основні тематичні блоки цих інструкцій: охорона здоров'я, безпека та охорона, виховання та консультування. Автори дослідження підкреслюють, що у директивах для роботи із вагітними жінками, які відбувають покарання, існують прогалини щодо оцінки стану здоров'я матері та плоду, охорони психічного здоров'я матері, а також брак розгляду етичних та комунікаційних проблем, з якими може стикатися вагітна жінка в умовах відбування покарання.

¹ Лонгitudіний метод (від лат. «тривалість») — метод досліджень, коли учасників вивчають протягом тривалого часу (до декількох років).

2.4.2. Досвід роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань в окремих країнах

2.4.2.1. Італія у контексті країн Європейського Союзу

На рівні Європейського Союзу питання про те, чи слід немовлятам та дітям до певного віку жити з матерями у в'язниці, є питанням національного законодавства. Загальні права на відвідування та листування між батьками та дітьми передбачені національним законодавством держав-членів, а також низкою обов'язкових та не зобов'язуючих міжнародних правових документів, зокрема:

- *Європейські пенітенціарні правила*. Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць.
- *Матері і діти у тюрмах*. (2000). Рекомендація № 1469 (2000) Парламентської Асамблеї Ради Європи // *Mothers and Babies in Prison*. (2000). Council of Europe, Parliamentary Assembly, Recommendation 1469 (2000).
- *Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню* (1987).

Згідно з рекомендаціями Ради Європи для вагітних жінок та матерів дітей раннього віку (*Mothers and Babies in Prison*, 2010) позбавлення волі як міру покарання потрібно застосовувати лише у випадках, коли такі жінки були визнані винними у вчиненні тяжких злочинів та становлять постійну небезпеку для суспільства. Водночас потрібно зважати, що «з одного боку установа безумовно не може бути належним середовищем для немовляти чи малої дитини, а, з іншого боку, примусове розлучення матерів і малолітніх дітей є вкрай небажаним» (*Жінки і матері з дітьми в ув'язненні*, 2007, с. 16). Оскільки головною метою має бути благополуччя дитини, то будь-який передпологовий і післяпологовий догляд у місці позбавлення волі має прирівнюватись до догляду, який надається поза межами пенітенціарної системи.

Більшість країн Європейського Союзу допускають спільне перебування дітей із матерями у місцях позбавлення волі. Відрізняється тільки допустимий вік дитини: у Франції – до 18 місяців, у Португалії, Іспанії, Швеції – до 3 років, з винятками до 5 років (cfr. *Laws on Children Residing with Parents in Prison*, 2014).

В Італії вагомі зміни у способах відбування покарань для матерів з дітьми пов'язані із законом № 40 від 8.03.2011 р. «Альтернативні способи ув'язнення жінок, що мають неповнолітніх дітей, для збереження стосунків між ними». Зокрема, було надано дозвіл вагітним жінкам і матерям чи батькам (якщо матір позбавлена батьківських прав чи відсутня) із дітьми до 6 років відбувати покарання вдома (якщо немає ризику рецидивізму) або спеціальних закладах пом'якшеного відбування покарань для матерів замість «відділень дитини» при в'язницях. Законом були введені спеціальні заклади пом'якшеного відбування покарань для матерів із дітьми чи вагітних жінок. Варто підкреслити, що у цих структурах можуть проживати навіть довічно ув'язнені жінки, та не більше ніж 15 років.

Одним із експериментальних проєктів, які посприяли введенню вищезгаданого закону, є мережа Інституцій пом'якшеного ув'язнення для матерів (ICAM - Istituto a custodia attenuata per detenute madri), що є закладами сімейного типу проживання, які існують із 2006 року. На даний час на території Італії є 5 таких закладів. Хоча практики цієї структури входять до кращих у сфері відбування покарань для жінок із дітьми, до 2012 р. ця мережа не була сертифікована.

Попри засоби контролю і захисту ув'язнених жінок, структура намагається відтворити домашню атмосферу через гнучкий графік для жінок, цивільний одяг працівників, комфортні та світлі кімнати, умови проживання, які дозволяють приватність, наявність спільних ігрової кімнати, бібліотеки, кухні та вітальні. У закладі може проживати максимум 15 жінок з дітьми, на яких розраховані 34 працівники.

Цілі, які ставлять перед собою Інституції пом'якшеного відбування покарань для матерів:

- сприяти гармонійному розвитку дітей від 0 до 6 років, матері яких відбувають покарання, із використанням послуг закладів дошкільної освіти;
- полегшити стосунки між матір'ю та дитиною та з будь-якими іншими дітьми поза структурою;
- користуватися місцевими територіальними соціальними та медичними службами;
- підготувати та супроводжувати процес відокремлення дитини від матері;
- сприяти співпраці з представництвами та службами, присутніми в територіальній громаді;

- реалізовувати, моніторити та перевіряти експериментальну модель;
- документувати процес, критичні питання, рішення та досягнуті результати.

Ще одним типом закладів, які виникли внаслідок дії закону про альтернативні способи ув'язнення жінок, що мають неповнолітніх дітей, є «сімейні захищені будинки» (Case famiglie protette). В цих закладах можуть проживати матері та батьки (якщо батько є основним піклувальником) із дітьми віком до 10 років, які могли б відбувати покарання в домашніх умовах, та не мають постійного місця проживання, а також жінки із дітьми, віком до 6 років, яким дозволене пом'якшене відбування покарань, але не домашнє ув'язнення. Заклади є сімейного типу, тобто забезпечують бенефіціарам, максимально домашні умови перебування, з огляду на принцип найкращих інтересів дитини. Ці заклади можуть прийняти не більше 6 пар «матір/батько – дитина».

Попри відносно широку гаму можливостей спільного перебування із дітьми під час відбування покарань матерів чи батьків, в Італії станом на 31.03.2020 11 матерів із 12 дітьми перебували у «відділеннях дитини» при в'язницях, а 19 матерів із 22 дітьми у Інституціях пом'якшеного ув'язнення для матерів сімейного типу (Corlazolli, 2020). Тобто залишається велика частка дітей, які перебувають у класичних установах відбування покарань, разом зі своїми матерями.

Посадові особи оперують даними про реабілітаційний вплив на ув'язнених жінок перебування із дітьми у структурах пом'якшеного типу: тільки 8-9% із них скоюють повторні злочини (Visita, 2019). Тим не менше, фахівці-практики наголошують на існуванні низки проблемних моментів у функціонуванні закладів сімейного типу, «альтернативних» до «відділень дитини» при в'язницях:

- в переважній більшості ці заклади реалізують «експериментальні проєкти», що забезпечує їм більшу інституційну гнучкість. Та дотепер немає жодної офіційно затвердженої та ліцензованої програми роботи із жінками/чоловіками, які відбувають покарання разом із дітьми;
- відсутні офіційні висновки про ефективність застосованих методів роботи для вирішення ситуацій бенефіціарів закладів;
- існують недоліки у міждисциплінарній та міжвідомчій співпраці фахівців, залучених до розроблення та реалізації індивідуального корекційного/виховного проєкту жінки;
- існує потреба більш фахового психологічного та психотерапевтичного супроводу жінок/чоловіків, які відбувають покарання разом із дітьми у цих закладах.

Оскільки в Італії не менше половини об'єму соціальних послуг повинна надаватися недержавними структурами, більшість проєктів підтримки батьківства для ув'язнених осіб впроваджуються громадськими організаціями чи соціальними кооперативами. Серед методичних програм роботи із ув'язненими матерями чи батьками варто зазначити матеріали асоціації «Діти без ґрат» (Bambinisenzabarre ONLUS), що має багато цікавих практик для підтримки батьківства та материнства «за ґратами». Ці практики стосуються роботи із дітьми, ув'язненими батьками та персоналом в'язниць, але не охоплюють питання щодо спільного перебування матері та дитини.

Серед програм, які направлені на загальне населення, уваги заслуговують *Національні інструкції «Втручання на користь дітей та сімей, що перебувають у ситуаціях вразливості. Сприяння позитивному батьківству» // Linee di indirizzo nazionali. L'intervento con bambini e famiglie in situazione di vulnerabilità. Promozione della genitorialità positiva* (2017), видані Міністерством праці та соціальних політик Італії. Інструкції мають на меті оновлення та стандартизацію на національному рівні втручання щодо сімей, що перебувають у ситуаціях вразливості. Цільовою аудиторією видання є професійна спільнота практиків та посадовців у сфері соціального супроводу та захисту прав дітей. Методологічною основою вказівок є тривимірна модель розвитку дитини «Світ дитини», яка є адаптацією поширеної в англомовних країнах моделі Assessment Framework, і охоплює три макровиміри розвитку дитини: потреби дитини, здатність батьків відповідати на них, фактори середовища, в межах яких батьки відповідають на потреби дитини. Відповідно, втручання, яке охоплює заходи щодо розвитку позитивного батьківства та враховує соціальний контекст життя дитини, дає позитивний вплив на розвиток дитини. Варто зазначити, що це видання не містить безпосередніх методичних матеріалів для розвитку позитивного батьківства.

2.4.2.2. Австралія

Кожен із шести штатів Австралії та двох материкових територій застосовує свої власні законодавчі межі стосовно установ відбування покарань. У політиці чи законодавстві всіх цих штатів та територій передбачено положення про спільне перебування дітей з матір'ю в установі відбування покарань. Стандартні інструкції щодо відбування покарань в Австралії стверджують, що рішення про спільне перебування дітей та немовлят із матір'ю у в'язниці слід приймати на основі принципу «першочерговості інтересів дітей», що призводить до потреби розроблення комплексних та структурованих політик та програм (Standard Guidelines for Corrections in Australia, 2012). Інші вказівки щодо цього питання є такими:

- процеси оцінювання для визначення місця проживання дитини в умовах відбування покарання повинні містити дані відповідних зовнішніх органів;
- дітям та немовлятам слід дозволити проживати з матір'ю лише після того, як адміністрація установи переконується, що це є в інтересах дитини і немає іншого механізму для організації піклування за дитиною чи відбування матір'ю покарання у громаді (наприклад через домашнє ув'язнення);
- приміщення для проживання має бути домашнім;
- ув'язнені матері є відповідальними за турботу про своїх дітей, які проживають спільно з ними, тоді як адміністрація установи повинна вжити всіх заходів для створення безпечного середовища для дітей.

Персонал, який працює в установах відбування покарань для жінок з дітьми, має пройти спеціальну підготовку щодо оволодіння відповідними методами роботи, з урахуванням специфічних потреб матерів з дітьми. Навчання та консультації ув'язненим матерям надаються через місцеві територіальні служби соціального забезпечення чи первинної медичної допомоги (*Жінки і матері з дітьми в ув'язненні*, 2007).

Нещодавнє дослідження щодо програм спільного перебування матері та дитини, проведене групою авторів у австралійських установах відбування покарань (Walker et al., 2019), декларує, що ці загальні межі не дали належного результату для розвитку ефективних методичних програм. Попри те, що в Австралії існує 13 установ, де діти, віком від 0 до 5 років, можуть перебувати разом із матерями в окремих будинках, що входять до установи відбування покарань, із кімнатами для 10 пар «матір-дитина», така інфраструктурна забезпеченість не створює підтримуючих умов для ув'язнених матерів з дітьми. Дослідження підкреслює, що середовище установи відбування покарань не є терапевтичним та реабілітаційним для матері, навіть якщо дитина перебуває із нею (р. 8-9).

На думку матерів, які взяли участь в дослідженні, основною загрозою прив'язаності та довготривалих стосунків із дитиною є саме факт позбавлення волі, а не їхні особисті проблеми чи батьківські навички. Жінки свідчать про переважання контролю з боку персоналу замість очікуваної підтримки та супроводу. Вони відчують постійний нагляд і бояться, що їхню дитину можуть забрати в будь-який час. В той час як працівники закладів переживають тривогу, пов'язану з ризиками перебування дитини у виправній установі. В результаті, вони проявляють особливу пильність до матерів та дітей, які перебувають у в'язниці, і за браком будь-яких інших критеріїв використовують власні цінності та досвід як орієнтири для оцінювання ризику. Отже, і матері, і персонал установ створюють власні способи управління обов'язками та відповідальністю, пов'язаними із перебуванням дітей в установах відбування покарань, які не завжди є функціональними для задоволення потреб жінок та дітей.

На думку авторів дослідження, така ситуація спровокована наступними тенденціями: роз'єднання прав та інтересів матерів та дітей; надмірне покладання на теорію прив'язаності; індивідуалізація відповідальності та ризику (Walker et al., 2019).

Однією із австралійських програм для ув'язнених жінок, яка спрямована на взаємини «матір-дитина» є програма «Материнство на відстані» // *Mothing at a Distance Program* (2006), розроблена та реалізована в корекційних установах штату Нью Саус Вельс. Першочергово, вона стосується жінок дітей раннього віку, які розлучені із дітьми через своє ув'язнення, але матері, які проживають спільно із дітьми у в'язницях, та вагітні жінки також можуть брати участь у програмі. Варто зазначити, що оцінювання програми свідчить про досягнення її основних цілей щодо розвитку адекватних стратегій батьківства та навичок побудови стосунків з дитиною (Perry at al., 2009), а також щодо покращення самосприйняття ув'язненими матерями та підсилення їхньої соціальної ролі як матерів (Rossiter et al., 2015). Тим не менше,

оцінка сигналізує, що не у всіх установах створені відповідні умови для відвідування дітьми ув'язнених матерів, відповідно груповий компонент підпрограми «Залишайся і бався» не може бути реалізованим повною мірою (Perry at al., 2009).

Програмою, впровадженою у іншому австралійському штаті, Австралійській столичній території, є «Програма Жінка та дитина» // «*Women and Child Program*», введена у 2007 році та оновлена у 2015. Її метою є підтримка або встановлення емоційного зв'язку між матерями/піклувальниками та їхніми дітьми. До участі в програмі допускаються не тільки біологічні матері, але й жінки, які є основними піклувальниками для дітей. Серед завдань програми є такі:

- оцінити найкращі інтереси дитини у соціальному, емоційному та середовищному контекстах, за допомогою залучення зовнішнього експерта;
- розробити «план турботи» за дитиною, що відповідав би найкращим інтересам дитини, очікуванням матері та стандартам діяльності виправної установи;
- забезпечити матір інформацією та тренінгами для відповідального та безпечного виховання дитини (зокрема, перед- та післяпологове усвідомлення материнства, материнські компетенції, моделювання та поведінка заради надійної прив'язаності, навички позитивної дисципліни, годування/гігієна/безпека);
- забезпечити персонал необхідними знаннями та навичками;
- забезпечити доступ до послуг та служб підтримки матері та дитини, зокрема до охорони здоров'я, дошкільця, дитячих майданчиків;
- звітувати про будь-яку небезпечну поведінку, що може свідчити про недбайливе ставлення чи жорстоке поводження з дитиною.

Варто зазначити, що у змінах до програми, внесених у 2015 році, підкреслюється, що не всі жінки, які відбувають покарання, здатні піклуватися про дитину, і тому ключовим моментом, окрім найкращих інтересів дитини, є оцінка ризику для безпеки дитини під час перебування у в'язниці. В цьому контексті варто звернути увагу на критерії, згідно з якими у програмі визначаються «найкращі інтереси дитини» відповідно до п. 349 Акту щодо Дітей та Молоді (2008):

- фізична та емоційна безпека дитини (включно з вирішенням будь-яких особливих потреб, пов'язаних зі здоров'ям чи розвитком дитини);
- збереження попередньо існуючої прив'язаності до піклувальника у перші три роки життя та вплив зміни піклувальника на прив'язаність дитини;
- вплив «в'язничного» середовища на розвиток дитини, враховуючи її вік та час перебування у середовищі відбування покарань;
- збереження контактів між дитиною та іншими значущими дорослими;
- культурний зв'язок (особливо щодо дітей корінного населення Австралії).

Зважаючи на актуальність теми ув'язнених матерів та їхніх дітей в австралійському контексті (кожна друга ув'язнена жінка є мамою, а близько 10% жінок є вагітними на момент ув'язнення), дослідження вказують на необхідність вдосконалення процесу відбору матерів, яким дозволяється виховувати своїх дітей у в'язниці, обов'язкового розроблення індивідуальних планів роботи по підвищенню батьківських компетенцій та сприяння у доступі матерів до програм адаптації до життя після звільнення. Неоднозначність трактувань принципу «найкращих інтересів дитини» є однією із причин непрозорого відбору жінок до участі в програмах спільного перебування, а також частоті пріоритизації права на сімейне виховання (яке у контексті теорії прив'язаності читається як можливість спільно перебувати із матір'ю) відносно інших прав дитини (на цілісний і повноцінний розвиток тощо) (Walker at al., 2019).

2.4.2.3. Канада

У Канаді правопорушники, тривалість покарання яких є більшою ніж 2 роки, відбувають його в установах федерального рівня, а якщо тривалість вироку менша ніж 2 роки – провінційного рівня. Відповідно, установи відбування покарань федерального рівня мають середній або посилений рівень безпеки, на відміну від провінційних установ, що можуть бути пом'якшеного режиму або передбачають альтернативні способи відбування покарань.

Розвиток програм для ув'язнених жінок із федеральними вироками у Канаді має довгу історію. Її ключовим пунктом була презентація у 1990 році кінцевого звіту робочої групи щодо потреб і проблем жінок, які відбувають покарання у федеральних установах (Task Force Federally Sentenced Women). Робоча група вивчала специфічні проблеми та виклики жінок, які є відмінними від чоловіків у цій самій ситуації. Відповідно до звіту, одним із найбільш важливих питань для жінок-правопорушників була географічна та культурна ізоляція, що ускладнювала зустрічі із дітьми, а також відсутність відповідних програм та послуг, орієнтованих на жінок.

Відповіддю на звіт стала *Стратегія корекційної програми для жінок із федеральним вироком «Створюючи вибір»* (Correctional Program Strategy for Federally Sentenced Women «Creating choices»). П'ятьма основними принципами Стратегії є наснаження, змістовний та відповідальний вибір, повага та гідність, підтримуюче середовище та спільна відповідальність. Ці принципи мали змінити фізичний стан, вигляд та інфраструктуру установ для відбування покарань. Відповідно до Стратегії «Створюючи вибір» кожна установа мала б складатися із основної будівлі та кількох будиночків, де кожна жінка мала б індивідуальну спальню. Крім того, біля кожного будиночка мала б бути зелена зона із ігровим майданчиком, призначеним для дітей. Документ підкреслював необхідність спокійної атмосфери в установах, що мала бути забезпечена природнім світлом, свіжим повітрям, кольорами, простором та приватністю (Jamieson, Beals, Lalonde et al., 1995; Brennan, 2014).

Стратегія «Створюючи вибір» підкреслила важливість взаємин «мати-дитина» та рекомендувала створення можливостей для їх спільного перебування. Враховуючи першорядність потреб дітей відносно потреб та обмежень матерів, у ній рекомендується, щоб заклади забезпечили належне середовище для того, щоб дитина чи діти могли жити спільно з матір'ю. Згідно з документом відповідальність матері за дітей є частиною її особистого корекційного плану, тому пропонується розроблення різноманітних програм, орієнтованих на дітей та підвищення батьківських компетенцій матерів.

Одним із розроблень в межах відповіді на завдання Стратегії «Створюючи вибір» є *«Рекомендації для програм батьківських навичок для жінок із федеральними вироками»* (Guidelines For Parenting Skills Programs For Federally Sentenced Women), видані у 1995 році (Jamieson et al., 1995). Метою рекомендацій є оцінювання, планування та розвиток материнських компетенцій цієї категорії жінок. Згідно з рекомендаціями для розроблення та впровадження ефективних корекційних програм для жінок потрібно враховувати такі ключові педагогічні аспекти:

1. Дотримання жіночо-орієнтованих принципів: врахування соціального контексту життя жінки, а не тільки індивідуальних проблем; розгляд процесу навчання як спільної можливості, а не процесу жорстко контрольованого фасилітатором; побудова взаємин жінок для розвитку довіри; підтримка, заохочення, співпереживання жінок та їхніх викликів замість конфронтації; визнання жінок, які відбувають федеральні вироки, активними агентами позитивних змін у їхньому власному житті.
2. Дотримання принципів навчання дорослих для жінок: жінки навчаються через зв'язки та стосунки; різні активності та творчі підходи покращують навчання; побудова розвитку навичок і знань на власному досвіді є ефективнішим методом, ніж академічні теорії; дорослі навчаються через наслідування інших; гумор, соціальна підтримка та соціальна взаємодія є потужними навчальними інструментами.
3. Цінування різноманітності через сприяння атмосфери толерантності та розуміння культурних, сексуальних та інших форм різноманітності; використання різноманітності учасників як навчального інструменту; чутливість до потреб іншого.
4. Формування креативного та критичного мислення, наснаження матерів усвідомлювати їхні цінності та бачити зв'язки між цінностями, думками та діями; підвищення соціальних навичок та навичок вирішення проблем.

5. Структурування та підтримка програм для розуміння працівниками їх змісту та мети; програми є достатньо гнучкими, щоб адаптуватися до потреб різних учасників; цілісність та жіночо-орієнтованість програм; програми є доступними для всіх засуджених жінок, які їх потребують.
6. Забезпечення процесу виконання програм: адекватне оцінювання/скринінг індивідуальних характеристик жінок; спільне погодження правил; адекватний менеджмент та моніторинг; управлінська та програмна звітність; оцінювання до та після реалізації програм.

В рекомендаціях підкреслено, що під час розроблення програм розвитку батьківських компетенцій для матерів головними фокуси повинні бути потреби дітей, а реабілітація матерів через досвід материнства лише додає значущості цим програмам та не може бути їх ціллю (Jamieson, 1995, p. 10). Завдання програм, що мають на меті підвищити спроможність жінок, які відбувають покарання, доглядати та виховувати своїх дітей, можуть бути сформульовані у такий спосіб:

- забезпечити жінок необхідними знаннями про розвиток дитини та навичками ефективного материнства;
- допомогти жінкам робити вибір на користь здорового способу життя для себе і своїх дітей;
- підтримати жінок у процесі прийняття рішень, особливо тих, які стосуються відповідальності за материнство та рішень на користь найкращих інтересів дитини;
- допомогти жінкам в доступі до ресурсів громади та мереж соціальної підтримки, що можуть надалі підтримувати їхнє материнство.

Рекомендованими темами, які на вибір розробників програм можуть бути як прямими так і трансверсальними, тобто залишатись основними серед розглянутих тем, є такі: «Турбота про себе», «Материнство та самооцінка», «Батьківські стилі», «Наслідування (Modelling)», «Ефективні стратегії копінгу», «Батьківство, стрес та фрустрація», «Виховання дітей із особливими потребами чи проблемами (зокрема, діти-свідки чи жертви жорстокого поводження)», «Потреба взаємопідтримки», «Пояснення дітям свого ув'язнення», «Щоденне прийняття рішень», «Реінтеграція та профілактика маргіналізації».

Офіційною відповіддю на Стратегію корекційної програми для жінок із федеральним вироком «Створюючи вибір» стало введення у 2001 році Корекційною службою Канади інституалізованої програми «*Матір та дитина*» для жінок із федеральними вироками, окрім тих, які вчинили злочини особливої важкості. Оскільки метою програми є забезпечення механізмів, які стимулюють і сприяють стабільності та безперервності стосунків дитини з матір'ю, спільне перебування матері та дитини, віком до 4 років, а до 12 років – часткове перебування (вихідні та канікули стають можливими).

Варто наголосити, що ця програма більше стосується стандартів утримання та поведження жінок із дітьми, а ніж розвитку батьківських компетенцій. Фактично вона є переліком посадових інструкцій та протоколів для забезпечення спільного проживання матерів, ув'язнених в установах федерального рівня, та їхніх дітей. Програма занесена до списку кращих практик стандартів утримання ув'язнених жінок із дітьми (*Жінки і матері з дітьми в ув'язненні*, 2007). Ось як описує механізм функціонування програми це видання:

«Коли ув'язнена чи ув'язнений подають запит на право участі в програмі, органи соціального забезпечення дитини просять надати в письмовому вигляді висновок про те, чи відповідає участь у програмі найкращим інтересам дитини. Якщо вони не в стані надати такий висновок, начальник установи звертається з проханням провести таку оцінку до спеціаліста з догляду за дітьми чи до дитячого психолога. Для того, щоби матері були прийняті до програми, вони мають відповідати всім необхідним вимогам (вік дитини має бути відповідним, вони самі мають перебувати на загальному чи посиленому режимі, знаходитись в установі, що пропонує таку програму) та заповнити заяву відповідної форми (це стосується і жінок, які збираються народжувати під час перебування у в'язниці. [...] Заяву розглядає рада програми, яка готує доповідь, що містить інформацію про вік дитини, та підтверджує статус опікунства, а також робить оцінку розміру втрат для дитини, батьківських спроможностей матері, стосунків матері і дитини та стосунки матері з її іншими дітьми, враховує досвід попередньої поведінки та здоров'я дитини, зазначає бажання самої дитини. Жінки, засуджені за злочин, що пов'язаний з дитиною, не мають права брати участь в програмі, якщо психіатричне обстеження не визначить, що ув'язнена не представляє небезпеки для дитини.» (с. 25-26).

Програма передбачає регулярний моніторинг та оцінювання, чи спільне перебування з матір'ю відповідає найкращим інтересам дитини (після першого місяця участі в програмі і надалі кожних 6 місяців). Крім того, цікавим фактом є те, що для кожної пари «матір-дитина» передбачена няня, що обирається із жінок, які також відбувають покарання у цій же установі, не проживають спільно зі своїми дітьми та хочуть взяти участь у програмі.

Аналізуючи стан застосування програми «Матір та дитина» в установах відбування покарань федеративного рівня, С. Бріннен (2014) підкреслює, що рівень використання програми є дуже низьким. Серед причин цього факту зазначено «перенаселеність» установ, через яку неможливо забезпечити стандарти спільного перебування матері та дитини; домінування «каральної» культури у винесенні вироку та відбування покарань для жінок, а також жорсткі критерії придатності жінок для участі у програмі. Авторка пропонує впровадження реабілітаційного та підтримуючого підходу до відбування покарання замість караючого підходу, а також оцінювання індивідуальних потреб ув'язненої жінки замість класифікації жінок згідно рівня безпеки, що стає основним бар'єром для участі матерів у програмі.

Серед програм формування відповідального батьківства для ширшої цільової аудиторії уваги заслуговує програма підвищення батьківських компетенцій «Ніхто не є досконалим» (*"Nobody perfect"*), розроблена у 1980-их і запроваджена офіційно у 1989. Це фасилітована програма, яка впроваджується на базі громади, для уразливих батьків, які мають дітей віком від 0 до 5 років. Вона орієнтована на потреби батьків, які перебувають у хоча б одній із нижчеперелічених життєвих обставин: є молодими, самотніми, соціально або географічно ізольованими, мають низький дохід або низький рівень освіти. Багато із тем та роздаткових матеріалів цієї програми можуть бути корисними також і для ув'язнених матерів.

Згідно з описом програми, «Ніхто не є досконалим» — це місце, де батьки можуть:

- зустріти інших батьків дітей раннього віку;
- поділитися своїми питаннями, турботами та ідеями, про те, як бути батьками;
- здобути знання про розвиток дитини, безпеку, здоров'я та поведінку;
- розмовляти про реальний досвід батьківства;
- працювати разом за підтримки спеціально підготовленого фасилітатора;
- відкрити для себе шляхи позитивного батьківства.

У середовищі групи батьки беруть участь у сесіях, що сприяють позитивному батьківству; збільшують розуміння питань дитячого здоров'я, безпеки та поведінки; допомагають батькам розвинути навички, які вони мають, та вивчити нові; підвищують батьківську самооцінку та навички копіювання; збільшують самодопомогу та взаємопідтримку в громаді; встановлюють контакт батьків із соціальними послугами та ресурсами громади; запобігають домашньому насильству.

Спеціально підготовлені фасилітатори програми «Ніхто не є досконалим» використовують підхід, в центрі якого є особа, яка навчається, та її сильні сторони, відповідно до принципів навчання дорослих. Зокрема, батьки задіяні у вибір того, що вони будуть вивчати; створюється дружнє, безпечне та неосудливе середовище; заохочуються дискусії; створюються навчальні ситуації, які дають змогу батькам зрозуміти їхню ситуацію та вирішити деякі з їхніх власних проблем; навчальні сесії можуть змінюватися відповідно до потреб та інтересів батьків; заохочується самодопомога та взаємопідтримка. Методичною основною програми є п'ять посібників для батьків: «Безпека», «Тіло», «Поведінка», «Батьки», «Свідомість», а також таблиці росту та розвитку.

Важливо зазначити, що є досвід успішної адаптації цієї програми у інших країнах світу: Японії, Чилі та Мексиці. Кілька досліджень підтвердили її ефективність для підвищення батьківських компетенцій, а саме: здатності реагувати на стрес, вирішувати проблеми, стійкість, самоефективність та незалежність, частоту позитивних інтеракцій між батьками та дитиною, використання технік позитивної дисципліни, доступ до спільноти підтримки.

2.4.2.4. Сполучені Штати Америки

Оскільки Сполучені Штати Америки не ратифікували Конвенцію прав дитини та не мають федеральної політики щодо жінок, які відбувають покарання, та їхніх дітей, позиції різних штатів щодо цього питання суттєво відрізняються. Станом на 2014 рік тільки вісім штатів США дозволяли жінкам-правопорушницям спільно перебувати із немовлятами у спеціальних відокремлених дитячих підрозділах при установах відбування покарань. У штатах, які мають найвищу кількість осіб в установах відбування покарань, Каліфорнії, Флориді, Джорджії та Техасі, немовля забирають від жінки відразу після його народження (Goshin et al., 2014).

Згідно з даними американської Асоціації ув'язнених жінок (Women`s Prison Association, 2020), за останні 30 років кількість ув'язнених жінок у США значно зросла та вдвічі перебільшує темпи зростання кількості ув'язнених чоловіків. Водночас, більшість жінок відбувають покарання за злочини, не пов'язані із насильством. Переважна більшість з них є матерями. Відповідно, одна з чотирнадцяти дітей у США має батька чи матір, що перебуває в установі виконання покарань (Bauer, 2019).

Тим не менше, у США існує велика кількість рухів та громадських асоціацій, які обстоюють права дітей, батьки яких перебувають в ув'язненні. Так, наприклад, Партнерство дітей ув'язнених батьків Сан Франциско опублікувало Біль про права дітей ув'язнених батьків (Bill of rights for the children of incarcerated parents, 2018), в якому, окрім списку принципів, яких рекомендують дотримуватися, коли дитина стикається із ув'язненням своїх батьків, окреслені плани дій для реалізації кожного принципу.

Кількість дитячих програм у спеціальних дитячих підрозділах при установах виконання покарань у США різко зросла за останні десятиліття, та ще існує суттєвий розрив між переважаючою корекційною політикою та підходом, у центрі якого розвиток батьків та дітей, що з ними перебувають (Goshin, 2009). Деякі з цих програм представлені у посібниках, зокрема практичний посібник «Ув'язнені батьки: законні права та відповідальності», що містить юридичну інформацію та практичні поради для батьків, які перебувають у місцях позбавлення волі, зокрема, форми листів та контакти організацій та груп, в яких можна знайти допомогу; практичний посібник «До чого готуватися, якщо ти вагітна у каліфорнійській інституції для жінок»; програму зустрічей між батьками та дітьми штату Вірджинія «Матері/батьки, які всередині люблять дітей» (MILK).

2.5. Практичний досвід роботи в установах виконання покарань, будинках дитини щодо формування відповідального материнства та потреби таких жінок у подібній діяльності: результати опитувань

Вивчення практичного досвіду відбувалося на основі глибинних інтерв'ю експертів та матерів з дітьми, які перебувають в установах виконання покарань. Інтерв'ю проводилися в режимі онлайн у зв'язку із запровадження протиепідемічних заходів, спрямованих на попередження поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. Під час проведення аналізу результатів опитувань виокремлено найбільш значущі тенденції у відповідях респондентів/респонденток та ті питання, які, на думку команди з проведення оцінки, потребують врегулювання/вдосконалення.

Участь у глибинних інтерв'ю з числа експертів та практиків взяли:

- 1) 2 представники відділів соціально-виховної та психологічної роботи Державних установ «Чернігівська виправна колонія (№ 44)» та «Кам'янська виправна колонія (№ 34)»;
- 2) 5 представників будинків дитини, створених на території зазначених колоній;
- 3) 1 – від Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України (далі – експерти).

До глибинних інтерв'ю було залучено 5 матерів з дітьми, які перебувають в установах виконання покарань, серед яких:

- 3 жінки віком від 25 до 30 років;
- 2 жінки віком від 30 до 40 років.

Жінки мають середню освіту (закінчили 9 класів), 2 з них навчалися в професійно-технічних училищах.

Опитані жінки не перебувають у шлюбі. Одна з них зазначила, що була у шлюбі і наразі розлучена.

В однієї з п'яти опитаних жінок дитина, з якою вона перебуває в установі, є першою; всі інші жінки мають і старших дітей.

2.5.1. Практичний досвід роботи з вагітними жінками та жінками, які мають дітей

Робота, пов'язана з материнством, починається з жінкою з моменту потрапляння до установи виконання покарань. Зміст цієї роботи залежить від стану жінки (вагітність) чи віку і стану дитини (жінка народила в установі чи потрапила вже з дитиною певного віку). У період вагітності жінка звільняється від роботи, з нею проводяться заходи, спрямовані на підготовку до материнства, забезпечується медичний супровід.

«...І на перший план виходять не функції режиму чи соціально-виховної роботи, а виходять функції медичної роботи. Підготовки і процесу вагітності, процесу народження... Насамперед, це починається з вирішення побутових питань, тобто облаштування самого місця, де буде проживати. Вони, як правило, проживають в більш комфортних умовах в стані вагітності. Звільнення від роботи, від якихось обов'язків, які є у інших засуджених, ну, і соціальна і психологічна робота. Соціальна робота полягає в налагоджуванні або в пошуку соціальних контактів майбутньої мами зі своєї родиною або з батьком чи з вірогідним батьком дитини. А психологічна робота полягає в підготовці жінки до факту, що вона буде мати в умовах позбавлення волі» (експерт).

Жінки, які мають дітей, влаштовуються з ними на спільне проживання до будинку дитини. За останні роки на практиці не було випадків, коли мама не виявляла бажання проживати з дитиною в будинку дитини.

Зі слів опитаних жінок, спільне проживання з дитиною та можливість доглядати, виховувати її, є важливою для них, вони розуміють роль мами в житті дитини та потреби дитини бути з мамою. Водночас, опитані експерти акцентували увагу на тому, що в будинку дитини створено досить гарні умови, менше вимог до матерів щодо режимних моментів, більше можливостей гуляти, мати вільний час, жінки і діти перебувають на повному державному забезпеченні, тому, за їх спостереженнями, це більше мотивує жінок проживати з дитиною, ніж реальна потреба бути з дитиною та виховувати її.

До досягнення дитиною 1-річного віку мати весь час перебуває з дитиною, несе відповідальність за неї, забезпечує дотримання режиму дня дитини, харчування, виконання гігієнічних процедур, займається її розвитком та вихованням.

«Вони (дети) с нами живут, и все мы делаем сами. Сказать честно. Сутками с ней сижу. Покупать, покормить, постирать – моя дитина, я понимаю, всегда она со мной будет. На данный час, я думаю, освободиться, она со мной будет. Садик, школа и так далее» (мова оригіналу, респондентка, з числа опитаних жінок).

В цей період працівники будинку дитини здійснюють постійний супровід матері, надають допомогу у вигляді консультацій щодо догляду за дитиною, розуміння та задоволення її потреб, слідкують за дотриманням розкладу дня. Інтенсивність такого втручання залежить від рівня навичок матері, її ставлення до дитини, мотивації та відповідальності щодо дитини.

«У них даже если есть уже ребенок, то не все мамочки знают, как это должно быть. Поэтому, я же говорю, у нас по приходу в наш «будинок дитини» сразу работают воспитатели и няня... как только приходит мамочка, она постоянно находится под опекой няни. Чтобы научить этим хотя бы первоначальным навыкам. Как положить правильно, как усадить, как переодеть, как покупать, какая вода должна быть (теплая, горячая), как покормить – это все больше няни идут и воспитатели. Мы уже, когда смотрим, что мама начинает справляться, у неё руки не дрожат, она не впадает в истерику «я не могу, я не хочу, я не буду, у меня не получается», вот после этого мы её отпускаем. Если мы видим, что она уже поняла, как это делать, немножко успокоилась и вошла в ритм роли мамы, то уже тогда начинаем отпускать. А так они у нас под постоянным контролем» (експерт).

Медичним працівником забезпечується медичний патронаж дитини. У випадку наявності у дитини потреб, пов'язаних зі здоров'ям, медичний працівник навчає маму виконанню необхідних для дитини процедур.

Передбачається, що психологом проводяться індивідуальні та групові бесіди з жінками щодо важливості грудного вигодовування та профілактики куріння в цей період (більшість жінок курять і не вбачають в цьому ризиків для дитини, посилаючись на те, що вже мали такий досвід з іншими дітьми і не бачили поганих наслідків), вікових особливостей розвитку дитини, потреб дитини та способів їх задоволення, цінностей сім'ї, попередження домашнього насильства (більшість жінок мали досвід проживання в неблагополучних сім'ях батьків, відповідно не бачили екологічних та безпечних моделей сімейної взаємодії, піклування одне про одного, підтримки, побудови життєвих довгострокових планів тощо), переживали насильство в своїх біологічних сім'ях та у стосунках з чоловіком (партнером). Також з мамами проводиться психологічна корекційна робота.

«Проводимо бесіди щодо виховання дітей, щодо проблем, які там виникають, до чого може призвести, якщо невірно виховувати дитину, до яких наслідків. Ознайомлю їх з методиками подолання депресії, стресів, самоконтролю, проводимо релаксаційні вправи, арттерапією займаємось» (експерт).

Більшість жінок, які потрапляють до установ, вже мали/мають дітей старшого віку, а, відповідно, досвід догляду та виховання дитини.

Опитані жінки зазначили, що цей досвід дозволяє більш впевнено виконувати материнські обов'язки щодо дитини.

Експерти зазначали, що попередній досвід (як правило, негативний, оскільки є факти позбавлення батьківських прав, смерті дітей), навпаки, заважає сприймати жінці їхні консультації, рекомендації, і намагатися доглядати та виховувати дитину в більш прийнятний спосіб, враховуючи вік дитини, потреби, розуміння своєї відповідальності за неї.

Після досягнення дитиною 1-річного віку, мати має можливість влаштувати її в групу дитячого садочка, яка функціонує при будинку дитини, і почати працювати. Діти протягом дня перебувають під наглядом персоналу будинку дитини (вихователів, нянечок, медичних працівників). З дітьми проводяться заняття з розвитку, навчальні, ігрові заходи, дітей вивозять в місто для ознайомлення з інфраструктурою, створення умов для соціалізації. Працівники будинку дитини зазначають, що під час перебування дитини в садочку зосереджують увагу на розвитку дитини, формуванні необхідних знань та навичок відповідно до віку, оскільки матері не завжди звертають увагу на ці аспекти.

«От зараз основна проблема у нас – це те, що у нас однобоке виховання дітей. Мами, вони вважають, що їм не потрібно нас слухати, щось там виконувати. Навіть елементарні прохання. Мама не вчить дитину навіть сидати на горщик, навіть самого елементарного, вони знаходять в цьому причину – в них не вистачає часу. Вони дуже в нас зайняті люди, в них не вистачає часу... Тому ми, весь персонал, всі, хто може приходити в дитячий будинок, ми вчимо всьому дітей. Вчимо охайно їсти, вчимо спати, спілкуватися, особливо, їм важко спілкуватися разом. Вони не вміють спілкуватися разом. Вони більш ображають один одного, вони не вміють, в них немає такого спілкування. Тому нам в основному приходиться, а тоді вже разом із психологом ми стараємося дати дітям початкові якісь знання» (експерт).

Якщо мама потрапляє в установу з дитиною після перебування тривалого часу в СІЗО, необхідно проводити корекцію розвитку дитини, займатися більш активно питаннями її соціалізації. Це зумовлено тривалим перебуванням дитини в закритому просторі, відсутністю спеціалізованої роботи з матір'ю і дитиною та можливості у матері, з урахуванням умов перебування, займатися належно доглядом та вихованням дитини.

«Дети не разговаривают, дети боятся людей. Не то чтобы там персонала или в «погонах», просто боятся дети. Он от мамы не отходит... Ребенок просто кричит, его привезли, в комнату заходишь, он видит чужого человека, он начинает просто плакать, кричать. Он не разговаривает, он только показывает пальчиком и издает звуки, все» (експерт).

Водночас, є випадки, коли жінка виїжджає з установи для ознайомлення з документами справи, участі у судовому засіданні тощо. В цей період вона також перебуває в СІЗО і має право брати дитину з собою, що в більшості випадків і відбувається. Зазначене має негативний вплив на дитину, що зазначають працівники установи та будинку дитини після повернення матері з дитиною. Очевидним є те, що СІЗО не є належним місцем для дитини, і питання перебування там дитини, створення можливостей для її розвитку та виховання, потребують додаткового вивчення. Також доцільно звернути увагу на врегулювання питання необхідності виїзду жінки, яка має дитину, з установи, з подальшим тривалим перебуванням в СІЗО, та розглянути можливості ознайомлення з матеріалами справи, вирішення інших питань в установі. *«Вони можуть їх (дітей) залишити. І скільки ми з усіма домовлялись, «залиште дитину і їдьте самі вирішувати Ваші проблеми», то жодна ще не залишила. І вони їдуть в цьому спільному «автозаці», в якому сидять і інші засуджені. Вони на них... те, що там туберкульоз, ми розуміємо, дихають, розумієте... діти там плачуть, з ними їде медик, а потім вони в цій камері. Ми бачили по фотокарткам, там ці двохярусні кровати в СІЗО. Їх там спеціально, в СІЗО, здебільшого, не годують. Вони їм готують самі їжу, вони їм там щось намішують... Потім діти повертаються до нас... ми стільки тут «вкладавали», вона виїде на 2-3 місяці, на півроку в СІЗО, і вони потім повертаються і те, що ми бачимо, це жах...» (експерт).*

Проблемним питанням є відсутність умов для перебування неповнолітньої матері з дитиною. Засуджені неповнолітні дівчата відбувають покарання у секторі, що функціонує при державній установі «Мелітопольська установа виконання покарань (№ 144)». При зазначеній установі не створено будинок дитини. Установи виконання покарань, які мають будинок дитини, проводять роботу вже з повнолітніми жінками. Експерти зазначали про випадок народження дитини неповнолітньою мамою (16 років), яка два роки провела з дитиною в СІЗО і тільки після досягнення повноліття була переведена в установу для дорослих.

«Це 2 роки хлопчику... Але шкода його... сидів 2 роки, нічого не бачив. У нас тут є своє, знаєте, господарське подвір'я, є корови, свині. У нас тут є парк міський, ми вивозимо дітей гуляти туди, ми водимо їх до цих тварин, вони дивляться. А там ними ніхто не займається, вони взагалі не розвиваються» (експерт).

Як вже зазначалося вище, ведення окремої документації щодо індивідуальної роботи з вагітною жінкою або з жінкою, яка має дитину та перебуває з нею в установі, нормативно-правовими документами не передбачено, зокрема в наказі Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5 «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими» не висвітлено питання особливостей або алгоритму роботи. В Щоденнику індивідуальної роботи із засудженим також не виокремлено розділів, які б висвітлювали питання роботи з жінкою щодо формування навичок відповідального материнства. В установах розробляються річні плани роботи, які містять тематичні питання роботи з даною цільовою групою жінок.

«Ну, у нас розробляється годової план групової роботи. Отзначаються вот лекції... так... Вот: «Правовий статус засуджених вагітних жінок», «Психологічні особливості вагітних жінок», «Вплив шкідливих звичок на вагітну жінку» (експерт).

Працівники установи та будинку дитини тісно взаємодіють, акцентуючи увагу на тому, що питання соціально-виховної, корекційної роботи з жінкою, покладається більше на установу, а питання роботи з дитиною – на будинок дитини. В цьому випадку спільне планування роботи, з урахуванням потреб матері та дитини, визначенні відповідальних за реалізацію запланованих заходів, моніторингу досягнутих результатів, допомагало б кращій координації та досягненню поставлених цілей, сприяло б забезпеченню взаємозв'язку потреб дитини та розвитку відповідних навичок у матері щодо їх задоволення.

Серед методичних матеріалів, якими користуються працівники установи та будинку дитини у роботі з даною цільовою групою жінок, було виділено Типове положення про будинок дитини, як одних з ключових документів, в якому розкрито зміст роботи, програми розвитку дитини дошкільного віку, якими користуються вихователі. Для проведення роботи з жінками з питань формування відповідального материнства, працівники визначають тематику і готують матеріали лекцій, бесід на основі матеріалів, підібраних з доступних джерел та з урахуванням їхнього практичного досвіду роботи з даною цільовою групою. Не передбачено окремих положень щодо змісту роботи, спрямованої на формування відповідального материнства, інструментів визначення потреб матері та дитини, системи оцінки результативності цієї роботи. Відповідно, важко оцінити наскільки практична робота відповідає потребам жінок і дітей, забезпечує виконання завдань, визначених Типовим положенням про будинок дитини.

2.5.2. Потреби жінок щодо формування відповідального материнства

Під час оцінки вивчались потреби жінок щодо отримання консультацій, підтримки, розвитку навичок відповідального материнства, розуміння потреб дітей та особливостей їхнього раннього розвитку, забезпечення догляду та виховання, зокрема із використанням позитивних, ненасильницьких методів виховання.

Опитані жінки переконані, що жінку, яка потрапила в установу, необхідно готувати до народження дитини, до материнства, у випадку підготовки до народження першої дитини. Жінка, яка вже має дитину/дітей, відповідно власний досвід догляду та виховання, не потребує навчання. Хоча, за наявності питань, жінки користуються можливістю звернутися до працівників будинку дитини та отримати необхідні консультації. Серед актуальних питань, з якими жінки звертаються за консультаціями, – це догляд дитини (годування, виконання гігієнічних процедур) та питання підтримки здоров'я дитини, дій, у випадку захворювання.

«Питання різноманітні. В кожного різноманітні. І по вихованню, і по годуванню, і по розвитку дитини... Різноманітні. Кожного дня цих питань не одне і не два, а десятки. Вони звертаються і до вихователя, і до медика, і до мене приходять, і до начальника відділення» (експерт).

Щодо питань розвитку дитини, формування в неї необхідних навичок відповідно до віку, забезпечення її виховання, жінки більше покладаються на вихователів дитячого садочка, зазначають, що необхідні заняття з дітьми проводяться. Водночас, на запитання щодо того, хто відіграє важливу роль у вихованні дитини, зазначають маму. Це свідчить про важливість роз'яснення сутності, змісту та методів виховання дитини, про роль та приклад обох батьків, роль та зміст роботи інших соціально-виховних, навчальних закладів.

Респонденткам з числа засуджених жінок було складно визначитися самостійно щодо актуальних тематик, які варто було б опрацювати з питань відповідального материнства. Тому групою з проведення оцінки було запропоновано перелік можливих тем, серед яких жінки мали можливість вибрати, на їхню думку, найбільш актуальні. Перелік тем наведено в таблиці, щодо актуальних тем, які обрали дві і більше жінок, зазначено відповіді «так», «ні» – щодо тем, які не були обрані жодною жінкою, зокрема:

Запропонована назва теми	Актуальність
• Які права є у дитини та як їх захищати	Так
• Якими є вікові особливості розвитку дитини	Так
• Що може дати мати в перші роки, що буде оберігати дитину все життя	Ні
• Як розуміти потреби дитини та як їх задовольняти	Так
• Які існують особливості спілкування з дитиною відповідно до її віку	Так

Запропонована назва теми	Актуальність
<ul style="list-style-type: none"> Як допомогти дитині вирости щасливою 	<p>Так</p> <p>«Надо, я не знаю как, учить, чтобы не ставали на наши пути. Чтобы не по моим стопам шла, а по папиным, папа не привлекался никогда» (респондетка з числа засуджених жінок)</p>
<ul style="list-style-type: none"> Як гратися з дитиною і насолоджуватися цим разом з нею 	<p>Ні</p>
<ul style="list-style-type: none"> Як відновлюватися самій, щоб бути в хорошому настрої 	<p>Ні</p>
<ul style="list-style-type: none"> Як відповідати дітям на складні запитання 	<p>Ні</p>
<ul style="list-style-type: none"> Як заспокоювати дітей 	<p>Так</p>
<ul style="list-style-type: none"> Як підтримувати позитивну поведінку дитини 	<p>Ні</p>
<ul style="list-style-type: none"> Які існують ненасильницькі методи виховання дитини, та як виховувати дитину без насильства 	<p>Так</p>

З огляду на думку працівників установи, до актуальних тем важливо додати «Як гратися з дитиною і насолоджуватися цим разом з нею» і тему щодо ненасильницьких методів виховання. Актуальність цієї теми і підтверджується відповідями опитаних жінок, які зазначали, що фізичне покарання не є прийнятним методом виховання дитини, акцентуючи увагу саме на маленькій дитині. В той же час, деякі жінки зазначали, що допускають покарання у вигляді крику, стояння в кутку, а фізичні покарання – щодо старшої за віком дитини.

До цього слід додати, що більшість жінок мали досвід пережитого насильства, як в дитинстві, так і в стосунках з чоловіком (партнером), мають досить високий рівень агресії, яку не вміють контролювати. Як наслідок, є ризики проявів насильства щодо дитини. Відповідно, навчання матерів щодо ненасильницьких методів виховання необхідно організовувати в комплексі з іншими заходами, зокрема, у межах психокорекційної роботи щодо пропрацювання наслідків пережитого насильства, навчання технікам контролю агресії, релаксації тощо. Ця робота потребуватиме залучення психолога/психотерапевта та розроблення необхідних методичних матеріалів для роботи психологів.

Також доцільно звернути увагу на питання гендерних стереотипів у вихованні дітей. Серед опитаних жінок були коментарі, що виховання дівчини потребує більше уваги, дівчата є більш тендітними, до них потрібно ставитися з більшою обережністю:

«Ну я вам хочу сказать, с девочкой мне тяжелее, чем с мальчиком. Я люблю девочку заплетать, косички делать. А мальчику, шо, помив, шортики вдив, и гуляй. А девочка не, девочке надо все, как надо. Внимания больше девочке дается...» (респондетка з числа засуджених жінок).

Серед інших, були коментарі, що виховання дівчат є більш легким процесом, ніж виховання хлопців, і це асоціюється зі стереотипами щодо складної поведінки хлопців, прагнень до більшої незалежності.

Щодо результативності роботи з жінками, інструментів моніторингу та оцінки якості роботи щодо формування відповідального материнства, підготовки матері до проживання з дитиною в громаді, не запроваджено. Експерти зазначали, що в більшості випадків, матері після звільнення живуть зі своїми дітьми. У випадку досягнення дитиною 3-х річного віку (за умови, що термін засудження матері не дає змогу подовжити перебування дитини ще на один рік), дитина влаштовується в сім'ю. Як правило, це родичі, батько дитини, в деяких випадках сімейна форма виховання. За останні роки вибуття дитини в інтернатних заклад не відбувалося.

В деяких випадках після звільнення матері з дитиною працівники установи та будинку дитини підтримують контакти, надають необхідні консультації, відповідно, відслідковують, як відбулася ресоціалізація.

«Бывает такое, что по освобождению, в течении года, полутора, двух лет мы ведем детей дистанционно. И по медицине, я как врач, они мне звонят, вот то-то случилось, что делать. Есть контактны, которые понимают, что она вышла и ей нужно начинать новую жизнь. Мы знаем этих детей, знаем, где они устроились, сколько уже им лет, в какой садик они ходят. То есть, есть такие, которые с нами до сих пор на связи» (експерт).

В контексті інтеграції в громаду зазначається важлива роль місцевих соціальних служб, органів пробації, служб у справах дітей, які могли б далі працювати з цією жінкою, надавати необхідну підтримку та допомогу в подальшій адаптації до життя з дитиною (дітьми).

В Порядку взаємодії суб'єктів соціального патронажу звільнених осіб, затвердженим наказом Міністерства соціальної політики, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства юстиції від 07.11.2011 № 429/831/769/3279/5 серед заходів взаємодії виокремлено лише один захід щодо роботи з жінкою, зокрема: служба у справах дітей впродовж трьох робочих днів після повідомлення центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді чи закладу соціального обслуговування щодо перебування у ньому жінки з дитиною, з числа звільнених осіб, відвідує матір та дитину, і в разі потреби, вживає заходів щодо тимчасового влаштування дитини в установленому порядку до закладу соціального захисту дітей. Фактично, в документі зазначено лише захід, спрямований на захист дитини у разі перебування у складних життєвих обставинах, виявлення загрози життю і здоров'ю, за відсутності заходів підтримки матері та дитини, створення умов для їхньої адаптації, формування ресурсів та можливостей проживати в громаді в сімейних стосунках.

Опитані жінки стверджують впевнено про готовність і плани бути з дитиною в майбутньому, і це може стати одним з показників успішності роботи, що проводиться в установі та будинку дитини. Але плани щодо майбутнього виглядають досить загально – звільнитися з установи, почати інше життя, відмовитися від поганої компанії та перестати вживати спиртні напої, влаштувати дитину в садок, працювати, далі влаштувати дитину до школи. При більш детальних проясненнях щодо майбутніх планів жінки часто не можуть назвати пункти плану та необхідні кроки в його реалізації. Це робить плани нереалістичними, оскільки після звільнення не буде поряд тих, хто контролюватиме поведінку та буде підказувати необхідні дії. Питання мотивації та планування подальшого життя потребує додаткового вивчення. Та очевидно, що цьому має приділятися багато уваги в роботі з жінками.

«Хочу сказати, що по нагляденню за ними, у них очень часто апатия кака-то. Когда я спрашиваю, какие планы они строят на будущее, или как ты видишь своего ребенка, что будет дальше. – «никак». Какое-то равнодушие к своему будущему и к будущему ребенка, как-то будет, по течению как-то поплывет» (експерт).

«Им постоянно нужен стимул. Их постоянно нужно к чему-то подталкивать, подталкивать к тому, что тебе нужна профессия, ты выйдешь, тебе ж куда-то работать надо будет идти. Они об этом не думают по большей части. И пока ты за руку не поведешь, не покажешь, вот и у неё что-то получится... Вот когда получается, тогда они уже загораются и «о, да, я выйду буду шить». Вот одну осужденную мы пристроили на швейное производство, шьет. А так, по большей части, если не стимулировать, то сами они, как правило, желания не выявляют чему-то научиться. Пока за руку не возьмешь и не поведешь» (експерт).

Також для жінок важливо, щоб дитина не повторювала їхні помилки і не потрапила в місця позбавлення волі. Жінки, які мають старших дітей, в деяких випадках бачать своє майбутнє і з цими дітьми, а в деяких – асоціюють своє майбутнє тільки з новонародженою дитиною. Це зумовлено і відсутністю необхідних знань щодо можливих шляхів відновлення батьківських прав, нерозуміння шляхів і можливостей відновлення або побудови та стабілізації стосунків з рідними, які опікуються дітьми. Також жінка може перебувати в нових партнерських стосунках і не бачити можливості спільного проживання з дітьми від попереднього шлюбу (стосунків). Зазначеним питанням має приділятися увага в контексті підготовки жінки до звільнення.

2.5.3. Потреби в розробленні методичних, інформаційно-просвітницьких матеріалів щодо формування відповідального материнства

З огляду на аналіз існуючих програм та методичних матеріалів та результати опитувань, актуальною є потреба у розробленні програми роботи з жінками щодо формування відповідального материнства. Зазначена програма має бути практико-орієнтованою, містити перелік тем, зміст та опис проведення занять з жінками, інформаційно-методичні матеріали для роботи ведучих за програмою.

Враховуючи те, що жінки потрапляють до установи в різний час, мають дітей різного віку, відповідно – різні потреби, питання, різний досвід виховання дітей, в програмі варто передбачити можливості проведення занять в індивідуальній та груповій формі.

«На мою думку, треба поєднати групові форми і методи роботи, наприклад, обов'язкова кількість лекційних занять, яких провести разом з мамами... Враховуючи, що режим роботи будинку дитини, тобто всі діти сплять однаковий час, то є можливість для проведення групової роботи. Ну відсотків 30 - це групова робота і 70% - індивідуальна робота» (експерт).

Відповідно, варто окреслити тематики, які доцільно опрацювати в групі, і ті, які потребують індивідуального опрацювання з жінкою.

Вище зазначено перелік тем, які були визначені опитаними жінками та експертами, як актуальні, до яких варто додати тематики щодо формування життєвих планів та перспектив, шляхів та можливостей інтеграції в громаду з дитиною, наявних служб та сервісів, які надають допомогу дітям та сім'ям з дітьми. Ці теми могли б бути корисними в контексті підготовки до звільнення.

Актуальним є питання посилення роботи психологів, з огляду на попередній негативний досвід жінок проживання в сім'ї батьків, стосунків з чоловіком (партнером), виховання старшої дитини (дітей) тощо. Вирішення зазначених питань є можливим під час проведення відповідної психо-корекційної роботи з жінкою. Для забезпечення якості цієї роботи є потреба у відповідних методичних матеріалах щодо змісту психо-корекційної роботи, методик та інструментів, які могли б стати в нагоді психологам установ та будинків дитини.

«...Детство так пройшло, семейная жизнь не заладилась, где-то у кого-то родственники... Вот как мне кажется, это оно оттуда и тянется, это сегодняшнее отношение к детям и их поведение оттуда тянется. Вот чтобы нам, если у Вас, конечно, будет возможность, нам помочь. У нас молодой психолог, таких особых тренингов для них нет, чтобы их учить. Если можно, чтобы где-то психолога, на какой-то тренинг, может быть они бы с Вами пообщались» (експерт).

Також є потреба у розробленні інформаційно-просвітницьких матеріалів для жінок з певними рекомендаціями щодо догляду та виховання дитини, висвітленням питань особливостей розвитку дитини, спілкування з нею, переліком можливих корисних для дитини занять, які можна організувати вдома, на вулиці, з переліком служб і організацій, телефонів довіри, які надають допомогу жінкам, сім'ям з дітьми. Зміст цих матеріалів необхідно готувати з урахуванням визначених тематик роботи щодо формування відповідального материнства. Це давало б можливість відпрацювати тематики програми на практиці з жінкою в індивідуальній чи груповій формі і підкріплювати відповідною брошурою, яку жінка може переглянути, зробити власні нотатки та користуватися в майбутньому. Матеріали мають бути викладені в дружній формі, з урахуванням особливостей цільової групи жінок, для яких може бути складно сприймати важкий перенасичений текст, специфічні терміни, через проблеми з читанням, про які зазначили експерти під час інтерв'ю.

Групою з проведення оцінки вивчалися навчальні потреби працівників установ та будинків дитини щодо роботи з вагітними жінками та з жінками, які мають дітей. Окремих програм навчання/підвищення кваліфікації не передбачено. Це пояснюється особливістю цільової групи жінок, які можуть перебувати в двох установах, а групи слухачів курсів з підвищення кваліфікації формуються з урахуванням всього контингенту працівників установ. Хоча під час навчань висвітлюють окремі питання роботи з жінками.

«Ну висвітлювались такі проблеми, які виникають при роботі з такими жінками, щодо їх тривожності. Ще такі актуальні проблеми як би їм брати на себе відповідальність щодо своїх вчинків і не перекладати на інших. Це теж дуже актуально» (експерт).

Під час опитування експерти зазначали відкритість до нових знань, участі у практико-орієнтованих тренінгах з метою оволодіння ефективними методиками роботи з жінками, систематизації накопиченого досвіду, розвитку навичок консультування, проведення індивідуальної та групової роботи, з урахуванням потреб кожної жінки.

«Нам что-то новое узнать, каким помочь правильно. Потому что хочется им помочь, достучаться хотя бы, чтобы на контакт пошли» (експертка).

III. ВИСНОВКИ

- Відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу України створено можливості для перебування засудженої жінки з дитиною раннього віку в установі. Перебування з матір'ю є важливим для забезпечення грудного вигодовування дитини, створення сприятливих умов для розвитку дитини, формування здорового типу прихильності. Також такий підхід дозволяє жінці реалізувати свій материнський потенціал, сприяє формуванню в неї відповідальності за дитину, підвищенню її мотивації щодо виправлення та планування подальшого життя.
- Проблемним є питання забезпечення перебування неповнолітньої матері з дитиною, оскільки будинки дитини створено при виправних колоніях для дорослих. Також потребує врегулювання питання необхідності виїзду жінки з установи для ознайомлення з матеріалами справи. У цих випадках жінка бере з собою дитину та перебуває з нею в СІЗО, де не створено відповідних умов. Перебування в СІЗО має негативний вплив на стан фізичного та психічного здоров'я дитини та її розвиток в цілому.
- Узагальнюючи аналіз методичних матеріалів, слід зазначити, що типових або примірних затверджених чи рекомендованих програм роботи з жінками, зокрема, із висвітленням питання щодо формування відповідального материнства, немає. Варто зазначити напрацювання українсько-швейцарського проєкту «Жінки та матері з дітьми в ув'язненні» та розроблену в його межах Концепцію, в якій найбільшою мірою відображено завдання та тематики роботи з жінками з дітьми в установах виконання покарань щодо формування відповідального материнства. Водночас, зазначені матеріали розроблені для використання у роботі в контексті підготовки жінки до звільнення, яке проводиться за 6 місяців до звільнення жінки з установи. Також до навчально-методичного плану, який додається до Концепції, немає опису проведення занять, необхідних матеріалів для ведучого. Відповідно, працівники, за умови проведення занять за визначеними у плані темами, мають розробляти ці матеріали самостійно.
- Серед нормативно-правових документів щодо роботи з даною цільовою групою жінок було виділено Типове положення про будинок дитини, в якому розкрито зміст роботи та ключові завдання. В інших документах, що стосуються проведення соціально-виховної роботи із засудженими, підготовки до їх звільнення, окремих положень щодо формування відповідального материнства не передбачено.
- В установах розробляються річні плани роботи, які містять тематичні питання роботи з даною цільовою групою жінок. Матеріали для проведення індивідуальної та групової роботи напрацьовуються працівниками установ та будинку дитини, з урахуванням матеріалів з доступних джерел, власного досвіду та бачення роботи. Такий підхід до підготовки занять з жінками має певні ризики, оскільки є не структурованим та покладає відповідальність за підготовку на спеціалістів установ, які можуть не володіти необхідними компетенціями (психотерапевтичні, тренерські), не мати доступу до нових, науково-обґрунтованих підходів та методів.
- Відсутні інструменти визначення потреб матері та дитини, відповідно важко оцінити рівень відповідності цілей та змісту роботи, визначеним в Щоденнику індивідуальної роботи, конкретним потребам в тому чи іншому випадку. Інструменти оцінки потреб, спільне планування роботи працівників установи та будинку дитини, координація дій у реалізації плану, сприяло б забезпеченню взаємозв'язку потреб дитини та розвитку відповідних навичок у матері щодо їх задоволення. Зазначені алгоритми та інструменти потребують відпрацювання та впровадження.
- Особливої уваги потребує питання підвищення компетентності та розширення спроможності психологів щодо роботи з цією цільовою групою, оскільки більшість матерів мають травматичний досвід переживання насильства, втрат, проживання в неблагополучній родині за відсутності батьківської турботи тощо. Цей досвід переноситься на їхнє ставлення до дитини, до себе, своїх цінностей та потреб, негативно впливає на самооцінку. Пропрацювання негативного досвіду жінки, її травм, має бути основою для планування і проведення роботи щодо формування відповідального материнства. Оскільки накладання нових знань і розвиток навичок щодо догляду та виховання дитини може не дати якісних результатів, з огляду на психологічний стан жінки, а також завчені з дитинства батьківські стилі, що можуть бути дисфункційними, міжнародний досвід підтверджує потребу враховувати та опрацьовувати можливий минулий

досвід травматичного дитинства жінок. Зокрема, більше половини жінок із федеральними вироками у Канаді мали досвід дитячих травм, таких як фізичне та сексуальне насильство, смерть батьків, батьківський алкоголізм, психічні чи фізичні хвороби, часте переміщення між закладами альтернативного догляду чи досвід інституалізації (Shaw et al., 1991; Jamieson, 1995, p. 8); згідно з даними американської Асоціації ув'язнених жінок частка жінок-правопорушників, які мають минулий травматичний досвід, є суттєво більшою відносно чоловіків-правопорушників; в Австралії близько половини засуджених жінок мають психічну хворобу або досвід жорстокого поводження зі своїми дітьми (Walker, 2019). Згідно Л. Гошайн (Goshin L., 2015) спільне перебування матері та дитини є тільки першим кроком для досягнення довготермінових цілей та переривання циклу злочинності від покоління до покоління необхідним є застосування підходу, що враховує травми засуджених матерів та є чутливим до потреб здоров'я цілої сім'ї.

- Опитані жінки демонструють позитивне ставлення до дітей, акцентують увагу на важливій ролі дитини в їхньому житті. Водночас, їм складно підтримувати мотивацію щодо щоденних обов'язків відносно дитини, контролювати роздратування, реагуючи на різні потреби дитини і прояви небажаної поведінки. Часто це сприйняття виникає через брак знань щодо того, чому дитина в тому чи іншому випадку має ту чи іншу поведінку, які її потреби, яка ключова роль мами у задоволенні цих потреб, як формується здорова прив'язаність. Необхідним видається розвиток навички неосудливості у вихованні дитини. Йдеться про вміння відокремлювати поведінку дитини (її вчинки) від сприймання її самої (як особистості): важливо вміти критично ставитися до неприпустимої поведінки дитини, але не до неї самої. Йдеться про вміння виховувати дітей без упередженого ставлення. Жінки мають потреби у роз'ясненні цих питань і допомоги у налагодженні взаємодії з дитиною.
- Аналізуючи результати відповідей респонденток (як жінок, так і експертів), стають очевидними певні складнощі, що проживають жінки у дотриманні балансу піклування та дисципліни під час взаємодії з дітьми. Більшість жінок у своїй поведінці демонструють крайнощі – всездозволеність як спосіб стабілізації дитини або агресивні стратегії. Тому є потреба у розвитку навички корегування поведінки дитини та виставленні здорових меж при одночасному збереженні емоційного зв'язку з нею і ненасильницькій взаємодії.
- Більшість питань, з якими звертаються жінки щодо догляду та виховання дитини, стосуються задоволення базових потреб дитини, забезпечення медичного патронажу. Про ключові аспекти виховання дитини вони мають досить розмиті уявлення і більше покладаються в цьому на вихователів. Тому варто в роботі передбачати опрацювання питань щодо ролі батьків у вихованні дитини, змісту та методів виховання, які базуються на позитивній взаємодії, без насильства.

IV. РЕКОМЕНДАЦІЇ, ЗОКРЕМА, З УРАХУВАННЯМ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ

Розробити інструменти визначення потреб матері та дитини, оцінки ризиків перебування дитини разом із матір'ю в установі відбування покарання та планування роботи з урахуванням потреб. Розробити індикатори «найкращих інтересів дитини» та чітку систему, враховуючи індивідуальну ситуацію матері, а також потреби матері та дитини. Передбачити в Щоденнику індивідуальної роботи, який затверджено наказом Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5 «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими», складові роботи з вагітними жінками та з жінками, які мають дитину в установі, щодо формування відповідального материнства, забезпечення позитивної взаємодії матері та дитини, з урахуванням засад раннього розвитку дитини та попередження насильства щодо дітей.

Розробити, апробувати та затвердити програму формування відповідального материнства для жінок в установах виконання покарань. До програми підготувати методичні матеріали з викладенням змісту проведення занять, ключових аспектів мотиваційного консультування жінок, особливостей індивідуальної та групової роботи з жінками, переліком роздаткових матеріалів для учасниць програми. Рекомендованими формами роботи з цією цільовою групою жінок є використання дискусій, групової роботи, вивчення випадків, групових ігор, практичних демонстрацій. Водночас, варто мати на увазі, що частина жінок може мати низький рівень грамотності або бути неписьменною.

У програмі доцільно приділити увагу питанням:

- Права дитини
- Екологічне (гармонійне) виховання дитини, роль батьків у вихованні, гендерні стереотипи, формування прив'язаності
- Вікові особливості розвитку дитини та потреби дитини
- Особливості спілкування з дитиною відповідно до її віку
- Взаємодія з дитиною на засадах ненасильницького спілкування, врахування потреб та емоційного стану дитини, сприймання дитини, як особистості
- Ненасильницькі методи виховання дитини
- Гра у житті дитини та як гратися з дитиною і насолоджуватися цим разом з нею.

Під час розроблення програми важливо враховувати, що участь матерів у її реалізації має базуватися на індивідуальному плані роботи, з акцентами на індивідуальному виборі жінки та відповідальності.

- У роботі з жінками враховувати необхідність підготовки та підтримки реалізації заходів перехідного плану для матері та дитини у разі, коли дитина після досягнення відповідного віку, не може перебувати з матір'ю в установі.
- Передбачити процес оцінювання ефективності програми формування відповідального материнства для жінок в установах виконання покарань, одночасно із її запровадженням.
- Забезпечити підготовку працівників установ виконання покарань та будинків дитини для впровадження програми роботи з жінками щодо формування відповідального материнства.
- Розробити методичні матеріали для здійснення корекційно-терапевтичної роботи з жінками, які мають травматичний досвід переживання насильства, втрат, проживання в неблагополучній родині за відсутності батьківської турботи тощо. Пропрацювання негативного досвіду жінки, її травм, має бути основою для планування і проведення роботи щодо формування відповідального материнства.
- В контексті підготовки до звільнення матерів з дітьми доцільно визначати з жінкою потреби і ресурси щодо виконання батьківських обов'язків, конкретизації планів щодо інтеграції її з дитиною в громаду, формування планів щодо більш тривалих життєвих перспектив і, відповідно, заходів для поступової реалізації цих планів. Врахувати існування стигми, з якою стикаються жінки-матері після звільнення, та забезпечити опрацювання цієї стигми, оскільки матері частіше за чоловіків-батьків контактують із соціальними інституціями, в яких беруть участь їхні діти, більше підпадають під експозицію та мають більший ризик стигматизації. Також необхідно

приділяти увагу питанням подальшого проживання матері зі своїми старшими дітьми, можливим шляхам відновлення стосунків, поновлення батьківських прав в контексті забезпечення права кожної дитини на виховання в сім'ї.

- Опрацювати можливості врегулювання питання необхідності виїзду жінки з установи для ознайомлення з матеріалами справи з метою попередження виникнення ситуацій перебування жінки з дитиною в СІЗО.
- Врегулювати питання перебування неповнолітніх матерів з дитиною в установах виконання покарань, при яких функціонує будинок дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Кримінально-виконавчий кодекс України
- Наказ Міністерства юстиції України від 16.05.2016 № 1418/5 «Про затвердження положень про програми диференційованого виховного впливу на засуджених»
- Наказ Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5 «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими»
- Наказ Міністерства соціальної політики, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства юстиції від 07.11.2011 № 429/831/769/3279/5 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціального патронажу звільнених осіб»
- Батьківство в радість. Тренінговий курс з набуття батьківських навичок / Автори-упорядники: Лактіонова Г. М., Зверева І. Д., К.: «Р. К. Майстер-принт», 2008 - 196 с.: іл.
- Жінки і матері з дітьми в ув'язненні (2007). Калашник Н. (наук. ред.). Державний департамент України з питань виконання покарань. Інформаційно-консультативний жіночий центр. Швейцарська агенція з розвитку і співробітництва. Київ
- Концепція удосконалення системи підготовки до звільнення та ресоціалізації жінок і матерів з дітьми, які відбувають покарання в установах Державної кримінально-виконавчої служби України, Київ, 2008
- Програма «Сходинки: життєві цінності», розроблена Представництвом Міжнародної організації Healthright International (Право на здоров'я)
- Тренінгова програма «Батьківство без стресу», розроблена ВГЦ «Волонтер» за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2019
- Armstrong, E., Eggins, E., Reid, N. et al. (2018). Parenting interventions for incarcerated parents to improve parenting knowledge and skills, parent well-being, and quality of the parent–child relationship: A systematic review and meta-analysis. *J Exp Criminol* 14, 279–317. <https://doi.org/10.1007/s11292-017-9290-6>
- Bauer E. (2019). Infant inmates: an analysis of international policy on children accompanying parents to prison. Michigan State University College of Law
- Brennan S. (2014). Canada's Mother-Child Program: Examining Its Emergence, Usage and Current State // *Canadian Graduated Journal of Sociology and Criminology*. 3 (1). <https://static1.squarespace.com/static/5c3ff1d275f9eedfed1581c0/t/5caa21534e17b67af92f6e99/1554653527854/Canada%27s+Mother+Child+Program.pdf>
- Carlson, J. R. (1998). Evaluating the effectiveness of a live-in nursery within a women's prison. *Journal of Offender Rehabilitation*, 27(1-2), 73-85
- Committee on the rights of the child. (2011). Report and Recommendations of the day of general discussion on "Children of incarcerated parents". <https://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/discussion/2011CRCDGDRreport.pdf>
- Corlazolli A. (2020). Madri e figli in carcere, Cittadinanzattiva: "Case famiglia protette al posto delle sbarre". *Il fatto quotidiano*. <https://www.ilfattoquotidiano.it/2020/06/22/madri-e-figli-in-carcere-cittadinanzattiva-case-famiglia-protette-al-posto-delle-sbarre/5841896/>
- Daly, M., R. Bray, Z. Bruckauf, J. Byrne, A. Margaria, N. Pec'nik, & M. Samms-Vaughan (2015). Family and Parenting Support: Policy and Provision in a Global Context. Innocenti Insight, UNICEF Office of Research, Florence
- Goshin, L. S.&Byrne, M. W. (2009). Converging Streams of Opportunity for Prison Nursery Programs in the United States. *J Offender Rehabil*; 48(4):271-295. doi: 10.1080/10509670902848972

- Goshin, L. S., Byrne, M. W., & Blanchard-Lewis, B. (2014). Preschool Outcomes of Children Who Lived as Infants in a Prison Nursery. *The Prison Journal*, 94(2), 139–158. <https://doi.org/10.1177/0032885514524692>
- Goshin LS (2015). Ethnographic assessment of an alternative to incarceration for women with minor children. *Am J Orthopsychiatry*. 85(5):469-482. doi:10.1037/ort0000097
- Griffiths C. T., Dandura Y., Murdoch D. (2007), *The Social Reintegration Of Offenders And Crime Prevention // The International Centre For Criminal Law Reform And Criminal Justice Policy (Icclr), National Crime Prevention Centre*. <https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/scl-rntgrtn/scl-rntgrtn-eng.pdf>
- Handbook for Prison Managers and Policymakers on Women and Imprisonment (2008). Criminal Justice Handbook Series. United Nations New York. <https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/women-and-imprisonment.pdf>
- Jamieson, Beals, Lalonde et al. (1995). Guidelines For Parenting Skills Programs For Federally Sentenced Women. Correctional Service of Canada. <https://www.csc-scc.gc.ca/publications/fsw/parenting/guidelines-eng.shtml>
- *Laws on Children Residing with Parents in Prison*. (2014). The Law Library of Congress, Global Legal Research Center. <https://www.loc.gov/law/help/children-residing-with-parents-in-prison/children-residing-with-parents-in-prison.pdf>
- *Mothers and Babies in Prison*. (2000). Council of Europe, Parliamentary Assembly, Recommendation 1469 (2000). <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta00/EREC1469.htm>
- Perry V., Fowler C., Heggie K. (2009). Evaluation of the Mothering at a Distance Program. Tressilian Family Care Centers, New South Wales Correctional Services, Australian Government initiative. https://www.correctiveservices.justice.nsw.gov.au/Documents/Evaluation-of-the-Mothering-at-a-Distance_Program.pdf
- Poehmann J. (2005). Representations of attachment relationships in children of incarcerated mothers. *Child Dev*. 76(3):679-96. doi: 10.1111/j.1467-8624.2005.00871.x.
- Poso N., Enroos R., Vierula T. (2010). Children Residing in Prison With Their Parents: An Example of Institutional Invisibility. *The Prison Journal*. 90(4):516-533 DOI: 10.1177/0032885510382227
- Radosh, P. F. (2002). Reflections on women's crime and mothers in prison: A peacemaking approach. *Crime Delinquency*. 48(2), 300-315
- Rossiter C. et al., (2015). Mothering at a Distance: What Incarcerated Mothers Value About a Parenting Program. *Contemporary nurse: a journal for the Australian nursing profession* 50(2):1-34 DOI: 10.1080/10376178.2015.1105108
- *Children of Incarcerated Parents: Bill of Rights*. (2018). San Francisco Children of Incarcerated Parents Partnership. Available at: <https://www.sfcipp.org/>
- Shlonsky A, Rose D, Harris J, et al. (2015). Literature review of prison-based mothers and children programs: Final report. Melbourne: The University of Melbourne School of Health Sciences
- Somayeh A. & L. Robab. (2020). Promoting Health Care for Pregnant Women in Prison: A Review of International Guidelines. *Iran J Nurs Midwifery Res*. 2020 Mar-Apr; 25(2): 91–101. doi: 10.4103/ijnmr.IJNMR_169_19
- *Standard Guidelines for Corrections in Australia*. (2012). Available at: http://www.correctional-services.nt.gov.au/Documents/useful_links/aust-stand_2012.pdf
- *United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-Custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules)*. Resolution 2010/16 (July 22, 2010). <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2010/res%202010-16.pdf>

- *Visita all'istituto a custodia attenuata per detenute madri (Icam) di Lauro (AV) (2019) // http://www.parlamento.it/application/xmanager/projects/parlamento/file/repository/commissioni/bicamerali/infanzia18/Missione_a_lcam_di_Lauro_11_marzo_2019.docx.pdf*
- Walker J., Baldry E., Sullivan E. (2019). Residential programmes for mothers and children in prison: Key themes and concepts. *Criminology & Criminal Justice*. <https://doi.org/10.1177/1748895819848814>
- Women`s Prison Association. (2020). Things you probably didn`t know about women and the Criminal Justice system. <https://www.wpaonline.org/resources/quick-facts>

